

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԼԵՎՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հայաստանի նվիրատվական
արձանագրությունները
(9-14-րդ դարեր)

ԵՐԵՎԱՆ - 2007

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի և ԵՊՀ-ի Աստվածաբանության ֆակուլտետի
Գիտական խորհուրդների որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր **Գրիգոր Գրիգորյան**

Սարգսյան Լևոն Ազատի

Ս 259 Հայաստանի նվիրատվական արձանագրությունները
(9-14-րդ դդ.) - Եր.: Էդիթ Պրինտ, 2007, - 140 էջ:

*Մարենագրական և վիմագրական սկզբնաղբյուրների լայն հենքի վրա,
բազմաթիվ փաստերի վկայակոչմամբ, առաջին անգամ ընկալվում և դաստիարակում են նվիրատվության եղանակներն ու չևերը, նպատակները, անշարժ և շարժական կայքերի ու գույքերի՝ գյուղերի, ագարակների, ջրաղացների, ձիթ-հանք-արանոցների, անասունների, բնակելի տների, աշխարհաբարձի գործիքների, ջրարարների, կուղպակ-խանութների, հյուրանոցների և հյուրարների, այգիների և արտոնարարների, հնչանների, գրքերի ու սրբազան մասունքների նվիրատվության, ապահարկության և այլ հիմնահարցերը: Հավելվածում տրված են նվիրատվական արձանագրությունների ընդհանուր էջեր:*

Նախադասված է միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարցերով զբաղվող մասնագետների, եկեղեցու և իրավունքի պատմաբանների, ինչպես նաև ընթերցող հասարակության համար:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-99941-61-98-0

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն 5

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ՀՈԳՎԱԾՆԵՐԸ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԵՐՈՒՄ..... 22

Ա. Նվիրատվական հուղվածներ 22

Բ. Նվիրատվական կալվածագրերի ձևակերպումը..... 27

Գ. Հարկապահանջությունը և ապահարկության խնդիրը..... 37

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՆՇԱՐԺ ԵՎ ՇԱՐԺԱԿԱՆ ԿԱՅՔԵՐԻ ԵՎ ԳՈՒՅՔԵՐԻ

ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ..... 40

Ա. Տիգրան Հոնենցի նվիրատվությունը..... 41

Բ. Գյուղերի և ագարակների նվիրատվություն 44

Գ. Ջրաղացների նվիրատվություն 47

Դ. Սպարապետ Շապուհ Բագրատունու 903 թ. վանեվանյան արձանագրությունը..... 49

Ե. Խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների նվիրատվություն 62

Զ. Ձիթիանք-սրանոցների նվիրատվություն 62

Է. Բնակելի տների նվիրատվություն 64

Ը. Աշխատանքային գործիքների նվիրատվություն..... 65

Թ. Ջրատարների նվիրատվության հիշատակությունները վիմագրերում 66

Ժ. Կուղպակ-կրպակների նվիրատվություն 70

ԺԱ. Հյուրանոց-հյուրատների նվիրատվություն 71

ԺԲ. Այգիների և արտերի նվիրատվություն..... 74

ԺԳ. Հնձանների նվիրատվություն..... 79

ԺԴ. Գրքերի և եկեղեցական մասունքների նվիրատվություն	79
ԺԵ. Ոգելից խմիչքների նվիրատվություն	81
ԺԶ. Այլ նվիրատվություններ (Վախմ).....	82
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ	
ԳՐԱՄԱԿԱՆ ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏԱՐԱԳՆԵՐԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐԸ	
(Ըստ վիճական արձանագրությունների տվյալների).....	84
Եզրակացություններ.....	93
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների ցանկ	
ա. Սկզբնաղբյուրներ.....	98
բ. Ուսումնասիրություններ.....	100
ՀԱՎԵԼՎԱԾ.	
Նվիրատվական արձանագրությունների ընտիր էջեր	105
Անձնանուններ.....	131
Տեղանուններ	136

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Դեռևս նախաքրիստոնեական շրջանում հեթանոս արքաները մեհյաններին ու բազիլիկներին շնորհում էին բազմաթիվ անշարժ և շարժական գույք՝ գյուղեր, ագարակներ, անտառներ, արոտատեղիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, ստրուկներ, քանկարժեք սպասք և այլն¹: Հնագույն նվիրատվական արձանագրություններից մեկում կարդում ենք.

«Հավասար չափով և այն գյուղերը, որոնք ես այս ոգիներին (իմա՝ հեթանոսական աստվածներին) եմ նվիրել, ոչ մեկին չի թույլատրվում յուրացնել, օտարել, փոխել կարգը կամ որևէ կերպ վնաս հասցնել այդ գյուղերին կամ (նրանց) եկամուտին²: Ա. Փերիխանյանը նշում է, որ հեթանոսական շրջանում դեպքեր են եղել, երբ տաճարին նվիրաբերվել է տվյալ գյուղի միայն մեկ տարվա բերքը³:

Նույն երևույթը նկատելի է միջնադարյան Հայաստանի վիճագրերում, փոքր-ինչ այլ տարբերակմամբ: Անհի արձանագրություններից մեկում ասվում է, որ նվիրաբերված կալվածը (հողակտորը) տրվում է եկեղեցուն «ի սկզբանե տարւոյն մինչև ցկատարումն տարւոյն»⁴:

Քրիստոնեական եկեղեցիները որդեգրեցին հեթանոսական մեհյանների և տաճարային միությունների պատրաստի վործն ու եղանակները⁵: Նրանք իրենց բաժինները ստացան՝ «խլված հեթանոս տաճարներից ու քուրմերից»⁶:

Հայ եկեղեցին աստիճանաբար սկսեց հարստանալ և մրցակցել

¹ Կ.Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 117, 119, 124:

² А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959, с. 117.

³ Նույն տեղում, էջ 151:

⁴ Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 1, կազմեց Հ. Ա. Օրբելին, Երևան, 1966, էջ 58: Այսուհետև՝ Դ, 1:

⁵ Գրիգոր Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը 9-13-րդ դարերում, Երևան, 1973, էջ 71:

⁶ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 276: Այսուհետև՝ Դրվագներ, 1:

առավել հզոր ավատների հետ: Գրիգոր Լուսավորիչը, ապա նաև նրա ժառանգները, որոնք բազմեցին հայրապետական գահին, դարձան Արշակունյաց հարստության ամենաազդեցիկ դեմքերը: Նոր կրոնի և գաղափարախոսության ընդունմամբ ամբողջ Հայաստանի տարածքը պատվեց անապատականների, ճգնավորների և վանական միաբանությունների խիտ ցանցով: Հեթանոսական կրոնը բազմավոր թրմապետների ու քուրմերի քարոզչական աշխատանքների շնորհիվ ժողովրդական լայն խավերում պահպանվելու էր դեռևս երկար ժամանակ, սակայն քրիստոնեական աշխարհայացքը պետական իշխանության հովանավորությամբ՝ երբեմն բռնի ուժով արմատավորվում էր հոծ զանգվածների մեջ: Արշակ Բ թագավորի եղբրական վախճանից հետո նրա օրինական ժառանգորդը՝ Պապը անհաջող փորձ կատարեց զսպելու բարձրաստիճան հոգևորականության նկրտումները զինվորական ծառայությունից խուսափելու և մեծ հարստություն կուտակելու նպատակով, սակայն արժանացավ եկեղեցու հայրերի նզովքին ու պարսավանքին: Բարենորոգումներ անցկացնելու ուղղությամբ Պապ թագավորի կատարած քայլերը դատապարտվեցին եկեղեցական դոգմաներով ղեկավարվող գրողների դասական աշխատություններում: Առաքելական եկեղեցու սրբագործված ինքնիշխանությունից հետ կանգնելու գործում աչքի ընկավ հատկապես Եզր կաթողիկոսը, որը բյուզանդական Հերակլ կայսրից ի հատուցումն մեր կարծիքով՝ ոչ պատվաբեր արարքի իբրև պարզև ստացավ Կողբ գյուղաքաղաքի երրորդ մասն իր աղահանքերով հանդերձ⁷: Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է, որ Եզր կաթողիկոսը «ակն ուներ մարմնատր փառաց և ազահուրեան»⁸: Նման գործելակերպի համար Եզրին պետք է որ

⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար բարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Բ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 80-81, այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, հմմտ. Հ. Մանանդյան, Ջենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952, էջ 95: Այսուհետև՝ Ջենական տեսություն:

⁸ Ստեփանոսի Մինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Միսական ի լոյս ընծայեաց Սկրտիչ Էմին, Մ., 1861, էջ 85: Այսուհետև՝ Ստեփանոս Օրբելյան:

դատապարտեին մեր բոլոր եկեղեցական պատմիչները:

Հայոց եկեղեցին կրթամշակութային և տնտեսական առումներով զգալի վերելք ապրեց Բագրատունիների տիրապետության ժամանակաշրջանում (885-1045): Վիմագրերի և մատենագրական սկզբնաղբյուրների համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ հայ հոգևորականությունը նյութական բարիքներ էր ստանում ամենատարբեր ոլորտներից տարբեր եղանակներով ու ձևերով: Աշոտ Ողորմած Բագրատունի թագավորը (953-977) դարձավ հայ եկեղեցու և նրա սպասավորների տնտեսական հզորացման մեծ հովանավորը: Նույն հովանավորչական վարվելակերպը նկատում ենք Վրաց արքաների մոտ: Առժամանակ մի կողմ դնելով հայ-վրացական դավանական խնդիրներն ու վեճերը՝ Կովկասի քրիստոնյա ժողովուրդները միասնաբար թոթափեցին օտարի լուծը և ձգտեցին շենացնել իրենց քայքայված երկրները:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ Աշոտ Բագրատունին էր «այր երկիւղած աստուծոյ և բարեպաշտոն և զարդարիչ եկեղեցոյ... որ զարդարեաց զեկեղեցիս մեծաւ զարդուք և պայծառութեամբ»⁹:

Վրաց Դավիթ Շինարար թագավորն անտարբեր էր հայոց և վրաց եկեղեցիների դավանական վեճերի նկատմամբ: Նա «...աջակցում էր ավերված հայ եկեղեցիների ու վանքերի վերաշինության և նվիրաբերություններ էր անում ի նպաստ այդ հիմնարկությունների»¹⁰:

Նկատի ունենալով Նեոի մոտալուտ գալուստը, նվիրատուներն ապավինում էին աստծո ողորմությանը, որը, Ա. Հովհաննիսյանի խոսքերով ասած, նրանց համար հանդիսանում էր իբրև «հուսակայան»¹¹:

«Հայաստանի նվիրատվական արձանագրությունները 9-14-րդ դարերում» խորագիրը կրող աշխատությունն, իբրև

⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 80: Այսուհետև՝ Կիրակոս Գանձակեցի:

¹⁰ Հ. Մանանդյան, Ջենական տեսություն, հ. Գ, էջ 95:

¹¹ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, 1, էջ 278:

առանձին թեմա, շարադրվում է առաջին անգամ: Ըստ հարկի և անհրաժեշտության հանգամանորեն ուսումնասիրվել են մատենագրական սկզբնաղբյուրները, մեզ հայտնի բոլոր վիճակահարձանագրությունները, որոնք այս ուսումնասիրության հիմնական փաստագրային ատաղձն են: «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաչարհի հրատարակված ութ պրակներից ընտրվել են նվիրատվական բովանդակություն ունեցող բոլոր բնագրերը, որոշվել է անթվակիր արձանագրությունների փորագրության մոտավոր ժամանակը՝ հիմք ունենալով հայոց այբուբենի առանձին տառատեսակների՝ դարերի ընթացքում կրած հնագրական-պալեոգրաֆիկ առանձնահատկությունները և նրանցում հիշատակված պատմական դեմքերի ու իրադարձությունների մասին վկայությունները: Նման դեպքերում մեզ նեցուկ են եղել մատենագրական սկզբնաղբյուրները, իսկ որպես ուղենիշ՝ պատմահամեմատական մեթոդը: Զննարկվող ժամանակաշրջանը հայ ժողովրդի պատմության այն հատվածն է, երբ նախարարական հողատիրության քայքայումից հետո առաջ էին եկել նոր մոտեցումներ. վերականգնվում էր ժառանգական հողատիրությունը նոր հիմունքներով: Հողատիրության պայքարը պայքար էր իշխանության համար:

Թևակոր խոսք կա, որ երբեմն կրկնում են մեր պատմիչները. «Թրով առածն և ոսկով գնածն միապես հայրենիք են մարդոյ»¹², այսինքն՝ գեներով նվաճված և փողով գնված տիրույթը, հողը հավասարապես ժառանգական սեփականություն են համարվում:

Հայերեն վիճակահարձանագրությունները հարուստ նյութեր են պարունակում միջնադարյան Հայաստանի և հարևան երկրների հասարակական-քաղաքական, տնտեսական կյանքի ուսումնասիրման համար: Ակադ. Հ. Մանանդյանը հայկական վիճագրերի կարևորության մասին գրում է. Հայաստանի «ներքին կյանքը լուսաբանելու համար առաջնակարգ աղբյուրներ կարող են համարվել վիճակահարձանագրությունները... սակայն հայ պատմագիտության

կարևորագույն այդ աղբյուրները, դժբախտաբար, դեռ մինչև այժմ բավարար չափով հավաքված, հրատարակված ու ուսումնասիրված չեն»¹³: Հայկական վիճագրերում հիշատակված պատմական, իրավական և առևտրական գործարքների վկայությունները հաշվի առնելով՝ կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել այս կամ այն ժամանակաշրջանին բնորոշ իրողությունների մասին:

2002 թ. հրատարակվեց միջնադարագետ, պատմաբան Գնել Գրիգորյանի «Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին (9-14-րդ դարեր)»¹⁴ մենագրությունը, որտեղ հանգամանորեն ներկայացված են Անի մայրաքաղաքի կրոնամշակութային օջախներին կատարված նվիրաբերությունները զարգացած ավատատիրության դարաշրջանում: Գիրքն աչքի է ընկնում փաստագրական նյութերի առատությամբ և պատմաքննական վերլուծությամբ: Հեղինակի կարծիքով՝ Անիի «կրոնական հաստատությունները կրոնականից գատնորոշակի տնտեսական կարողությամբ օժտված ձեռնարկություններ էին»¹⁵: Գնել Գրիգորյանն անդրադարձել է մի շարք բառ-եզրույթների (կուղպակ-կրպակ, բազզոնոց, փողոցկտեր, խանապար և այլն) ստուգաբանական վերլուծությանը, ներկայացրել է Անիի առավել նշանավոր նվիրատուների ցուցակը:

Հայտնի է, որ արձանագրություններն իրենց բնույթով լինում են հիշատակագրային, շինարարական, նվիրատվական, իրավականոնական, կրոնաբարոյախոսական և խառն:¹⁶ Հիշատակագրային արձանագրությունները հավաստի տեղեկություններ են հաղորդում հանգուցյալի, նրա հարազատների, հաճախ նաև տապանաքարը կամ խաչքարը կերտող վարպետի մասին: Իրավականոնական արձանագրությունները ստույգ արտացոլում են աստվածաշնչային դրույթները կամ վանքին, եկեղեցիներին վիճակներ

¹³ Հ. Մանանդյան, Զննական տեսություն, հ. Գ, էջ 81, տես նաև էջ 174, 176:

¹⁴ Գնել Գրիգորյան, Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին (9-14-րդ դարեր), Էջմիածին, 2002: Այսուհետև՝ Նվիրատվություններ:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁶ Գրիգոր Գրիգորյան, Հայկական վիճագրություն, Երևան, 2000, էջ 67-82:

¹² Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 296:

հատկացնելու մասին տեղեկությունները, որոնք հաճախ ուղեկցվում են կյոնաբարոյախոսական բանաձևերով՝ սրբերի, մարգարեների ու առաքյալների հիշատակությամբ:

Պատմագիտական առումով առավել մեծ արժեք ունեն շինարարական և նվիրատվական արձանագրությունները: Սակայն շինարարական ծավալուն վկայագրերից շատերը չեն պահպանվել, քանզի այդ բովանդակության արձանագրությունները հանդես են գալիս հիշատակագրային և նվիրատվական բնագրերի հետ համատեղ, որտեղ հիշատակվում են կառույցը (վանք, եկեղեցի, մատուռ, կամուրջ, ամրոց և այլն), պատվիրատուն, նրա հարազատները, շնորհված տիրույթները, սակավ դեպքերում՝ կառուցող վարպետը (վարդպետը), ապա թվարկվում են նվիրատվությունները և դրանց դիմաց ստացված պատարագները՝ կախված, թերևս, նվիրատվության չափից: Որպես կանոն՝ վերջում հետևում է անեծքի բանաձևը, թեև որոշ դեպքերում այն բացակայում է:

Ծավալուն, այսպես կոչված, խառը վիմագրերն ունեն և նվիրատվական, և շինարարական, և հիշատակագրային կամ այլ բնույթ, այսինքն՝ միևնույն բնագրում այս բոլորը նախորդում կամ հաջորդում են իրար՝ հանդես գալով միասնաբար, ուստի անհրաժեշտություն է զգացվել տարաբնույթ վիմագրերը զատել, առանձնացնել ըստ թեմատիկ առումների և հատկանիշների: Հատկապես դժվարըմբռնելի կամ խառը բովանդակություն ունեցող վիմագրերում, ինչպես նշեցինք, առկա են և շինարարական, և նվիրատվական, և իրավականոնական հատվածներ:

Առանձին արժեք ունեն վանքերի գոյացնելու պահպանված, այսպես կոչված՝ «Քոթուկները», որոնք հավաստի տեղեկություններ են ամփոփում տվյալ վանական միաբանության անդամների առտնին գործունեության, ինչպես նաև տնտեսակալվածային ոլորտների մասին:

Իրողություն է, որ դարերի ընթացքում բազմաթիվ վիմագրեր եղծվել են, քայքայվել և իսպառ ոչնչացել կամ ոչնչացվել երբեմն նաև չարամիտ մարդկանց ձեռքով: Նման դեպքերում պահպանված

տառերի հետքերի հիման վրա, անշուշտ, մեծ ջանքերով, հնարավոր է վերականգնել բնագիրը կամ առանձին բառ-եզրույթներ: Այս առումով՝ ուշագրավ վկայություն ունի 13-րդ դարի խոշոր պատմիչ, վիմագրագետ Ստեփանոս Օրբելյանը: Խոսելով հանրահայտ Մաքենոցաց վանքի կալվածային բովանդակություն ունեցող ծավալուն վիմագրերից մեկի մասին, նա խոստովանում է. «...Վասն հնութեանն եւ խախտելոյ քարանցն ոչ կարացաք զբովանդակն իմանալ, այլ բազում բանք եւ տուրք իշխանացն պակասին, զայս փոքր ի շատեղաք, զի մի բնաւին ջնջեալ կորիցէ յիշատակ նոցա»¹⁷:

* * *

Կարծիք կա, ըստ որի՝ նաև օտար տիրապետության շրջանում հայ եկեղեցին շարունակել է օգտվել իրեն շնորհված ապահարկության իմունիտետից: Միջնադարագետներից ոմանք կարծում են, որ քննարկվող ժամանակահատվածում «Եկեղեցականների համար նպաստավոր քաղաքականություն էին վարում Ելտկուզ աթաբեկն ու Շահի Արմենները»¹⁸: Այս դրույթը կարելի է ընդունել խիստ վերապահությամբ, քանզի հայ եկեղեցու մեծ հովանավոր Մենքերին Մյունխյաց թագավորին (1072-1094) նենգորեն սպանեց հենց նույն Ելտկուզ աթաբեկը՝ խաղաղ բանակցությունների ժամանակ՝ Գրիգոր Ապիրատյան իշխանի աչքի առաջ:

Վիմական արձանագրություններում բազմաթիվ վկայություններ կան «անօրէն խորեզմացիների»¹⁹ մասին: «յաղախնայծին որդիքն Հաքարու», այսինքն՝ սելջուկ-թուրքերը²⁰, զբաղված էին ավարառությամբ և ավերով: Ծանր էր նաև թաթարաց կամ «նետողաց

¹⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 132:

¹⁸ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, էջ 150-151, հմմտ. Դ, 1, էջ 62:

¹⁹ Կարապետ Կոստանեան, Վիմական տարեգիր: Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց, ՍՊԲ, 1913, էջ 77: Այսուհետ՝ Վ. տ.:

²⁰ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 169:

ազգի» իշխանության «դառն ժամանակ»²¹, երբ ներխուժող ամբոխը զավթում էր ամեն ինչ, նույնիսկ վանական-եկեղեցական շենքերը՝ հետագայում նախկին օրինական տերերին վերավաճառելու նպատակով: Բարսեղ եպիսկոպոսը Լմբատավանքի 1191 թ. արձանագրության մեջ նշում է՝ «զնեցի զվանքս յանարինաց»²²: Կարծում ենք, այս խոսույն փաստը պատասխան է տալիս այն մասնագետներին, որոնց կարծիքով օտար իշխանավորները բարյացակամ էին նվաճված ժողովուրդների կրոնական զգացմունքների և հոգևոր հաստատությունների նկատմամբ:

Անցյալի իրողությունները պետք է քննել միայն պատմական տեսանկյունից: Օտար իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ, ակամա ամրացնելով եկեղեցու դիրքն ու հեղինակությունը, դրանով իսկ թուլացնում էին Հայաստանի ռազմունակ և պահապան աշխարհիկ ավատների զորական ուժն ու նրանց հեղինակությունը: Մենք ունենք բազմաթիվ վկայություններ այն մասին, որ անձեռնմխելիության կարգավիճակ ունեցող հիերոկրատիան շատ ավելի հաճախ է ենթարկվել հալածանքների ու կողոպուտի, քան երկրի մնացած տերերը: Այդ ամենի վկայությունը թեկուզև վերջին օրինակն էր՝ բերված վիճական արձանագրություններից: Երկրի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը պետք է բացատրել միջմադարյան Հայաստանի մասնատվածությամբ, երկրի բարձրագույն իշխանությունների անհետատես դիվանագիտությամբ, քաղաքական կորությանբ և ներավատական զգվտող-ներով, որոնք ի վերջո պատճառ դարձան երբեմնի ծաղկող հզոր Հայաստան աշխարհի կործանման: Որքան դիպուկ է արտահայտվել իր «Քարոզգրքում» Տաթևի համալսարանի մեծանուն ուսուցչապետ Գրիգոր Տաթևացին. «Եւ մերս առաջնորդք և իշխանք, հոգևոր կամ մարմնաւոր, որք ինքնիշխանութ(եամ)ք կատարեն զգործխն առանց խորհրդակցի, վասն որոյ բարձեալ է իշխանութիւն և աւերեալ երկիրն,

²¹ Վ. տ., էջ 88:

²² Նույն տեղում, էջ 37:

և տարագրեալ են ժողովուրդք մեր ի վեերայի երկրի և ցրուեալ յամ(ենայն)ազգս»²³: Ահա սա է Հայաստանի պետական իշխանության կորստի հիմնական պատճառներից ամենահիմնականը: Հանճարեղ ուսուցչապետի զգաստացնող այս դրույթը արդիական հնչողություն ունի նաև այսօր: Մինչև Գրիգոր Տաթևացին համարյա նույն միտքն է արտահայտել Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որը երկրի կործանումը պայմանավորում էր իշխող դասի անմիաբանությամբ, ի հետևանս որի «դրդեալ սասանեցաւ ողորմելի աշխարհս ի մերոց աստի»²⁴: Ապա պատմիչը շարունակում է. «...վասն այսորիկ թշնամիք Տեառն ստեցին մեզ և յանտառաբոյն խոզից և յանցաւորաց ճանապարհի կոխեցաք իբրև զկաւ զոեհաց»²⁵: Օտար իշխողները քննարկվող ժամանակաշրջանում փորձել են կաշառել հայոց երկրի առաջնորդներին ժողովրդական ցասումը կանգնեցնելու և նրա զայրույթն իջեցնելու նպատակով: Հովհաննես Դրասխանակերտցին նշում է, որ Յուսուֆ ոստիկանն իրեն նվեր էր բերել «...չորի պաճուճաբար ոսկեզօծ զարդուք»²⁶:

Նվիրատվական արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ այս անցողիկ աշխարհում մարդիկ ձգտում են լուրջ մտածել իրենց և մերձավորների հոգու փրկության մասին, մանավանդ որ մշտապես սարսափած են եղել Նեոի ուրվականով և Քրիստոսի երկրորդ գալստյան ժամանակ տեղի ունենալիք ահեղ դատաստանով: Եկեղեցու հայրերը, հմտորեն օգտագործելով մարդու զգայական աշխարհը, ապագայի նկատմամբ նրա ունեցած սարսափը, ներագրում էին հավատացյալի բարոյահոգեբանական կերտվածքի վրա՝ առաջ քաշելով հոգու փրկության գաղափարը՝ նրանից ակնկալելով նյութական որոշակի փոխհատուցում: Առատ ու շոռլլ նվիրատվությունները մշտապես պայմանավորված են եղել երկրի քաղաքական կյանքի կայունությամբ: Հայաստանը զարգացման

²³ Գրիգոր Տաթևացի, Քարոզգիրք, Ամարան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 424:

²⁴ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 290:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 360:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 200:

ուղիով է ընթացել բոլոր այն ժամանակներում, երբ երկրի տերերը եղել են միաբան և միասնական, համախմբված գերագույն առաջնորդի շուրջ:

Ըստ մի հին վավերագրի, որ իր աշխատության մեջ օգտագործել է Չաքարիա Սարկավազը, նշված է. «Ամենայն ոք ցանկայր տալ զինչս և ստացուածս և արարքս, ոմանք այգի, ոմանք արարք, և ոմանք գիւղ, ոմանք անասուն, և ոմանք դրամս, ոմանք զինքեանս, և այլք գորդիս, ոմանք անօթս եկեղեցւոյ և այլք զինչս մարմնատրս»²⁷: Նույն նվիրատվությունների շարանը տեսնում ենք մահմեդական երկրների հոգևոր հաստատություններում²⁸:

Այս կապակցությամբ հետաքրքիր դիտողություն ունի ակադ. Ա. Հովհաննիսյանը. «...ջերմեռանդ նվիրատվությունները,- գրում է նա,- միջոց էին տալիս նվիրատուներին տուրքերից ազատ վանքերի ու եկեղեցիների հովանու տակ ապահովել իրենց անձի ու գույքի անձեռնմխելիությունը, ինչպես ֆեոդալների կամայականություններից, նույնպես նաև պետական տուրքերից»²⁹: Բնական է, որ կրոնամշակութային կենտրոններն ու նրանց առաջնորդները պետք է հարստանային բազմաքանակ շարժական և անշարժ գույքով, ձեռք բերեին ընդարձակ կալվածքներ և հասութաբեր հաստատություններ՝ օգտակար պարագաներով հանդերձ:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Աշոտ Առաջին արքան... մինչև անկողին ընկնելը... շատ ոսկու և արծաթի գանձեր էր բաշխում աղքատներին ու տնանկներին: Նա իր մոտ է հրավիրում Գեորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսին (877-898) և շնորհում է «գերամակս ձիոց և գոասակս անդեոց և զհօտս ոչխարաց անենևին բնաւին բաշխել յեկեղեցիս ուղղափառաց ի նուիրումն պատարագին սրբութեան»³⁰:

Արդյոք դա ինքնանպատակ էր: Վանականներն ի՞նչ էին անելու այդ կարողությունը, որ երբեմն նույնիսկ աշխարհիկ ավատների

նախանձն էր շարժում: Մենք հաճախ մոռանում ենք, որ միջնադարի բոլոր բարեգործական հաստատությունների (հիվանդանոցներ, գործարաններ, ուրկանոցներ, անկեղանոցներ, դպրոցներ և այլն) խնամքն ու պահպանությունը վերապահված էր հոգևոր դասին, որին և վստահված էր նաև դատ ու դատաստանի, այսինքն՝ դատավարության ինստիտուտը: Հիշենք հանրահռչակ Գլաձորի համալսարանը, որին մեծապես նպաստավորում էր Սյունյաց հոգևոր թեմի առաջնորդարանը: Միանգամայն իրավացի է Լ. Խաչերյանը, երբ այս առթիվ գրում էր. «Գլաձորի համալսարանի նյութական ապահովվածության մշտահոս մի աղբյուրը հանդիսացել է Սյունյաց եպիսկոպոսական աթոռը, որի եկամտաբեր կալվածներն իրենց «երկոտասան թեմերով» ապահովում էին ուսուցիչներին և սաներին»³¹:

Խոսելով եկեղեցու և վանքերի սպասավորների մասին՝ Ա. Հովհաննիսյանը կարծում է, թե նրանք՝ այդ «հոգեորս» վանականները ծառայում են «ոչ միայն աստծուն, այլև մամոնային»³², իսկ Ստեփանոս Օրբելյանին հենց այնպես կպցնում է «գերընչեղ ֆեոդալի» պիտակ³³: Չմոռանանք հիշել, որ Ստեփանոս մետրոպոլիտը՝ Սյունյաց թեմի առաջնորդը, մեծահարուստ իշխանական ընտանիքի հարազատ զավակն էր և կուսակրոն վանական, որն իր ողջ հարստությունը, սեփական գյուղերն ու ագարակները, այգիները, տասանորդ հարկից առաջացած եկամուտները տրամադրում էր իր ղեկավարած հոգևոր թեմի վանական կառույցներին, ուսումնական հաստատություններին, Հայաստանի ավերված նահանգներից ու զավառներից բռնագաղթված մտավոր այրերին, Գլաձորի համալսարանի ուսուցչապետներին ու սաներին, որոնցից մեկն էլ ինքն էր...

Ա. Հովհաննիսյանի որակումները հիշեցնում են հայր Միքայել Չամչյանի բնութագրումները: Նա Ստեփանոս Օրբելյանին համա-

²⁷ Չաքարիա Սարկավազ, Պատմագրութիւն, 3, Վաղարշապատ, 1870, էջ 15:

²⁸ Рашид ад-Дин, Сборник летописей, 3, М.-Л., 1946, с. 258.

²⁹ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, 1, էջ 313:

³⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 144-145:

³¹ Լ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը, Երևան, 1973, էջ 82:

³² Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, 1, էջ 313

³³ Նույն տեղում, էջ 315:

րում է «ինքնահաճ», «մեծամիտ», «կոչ է զինքն մետրոպոլիտ պրո-տոֆրոնդես», «պղտոր է զմիտս բազմաց...», «զի ճարպիկ ոմն էր և ճարտար ի խօսս»: Գրիգոր Անավարզեցուն 1302 թ. Ստեփանոս Օրբելյանի և Արևելյան Հայաստանի մյուս առաջնորդների հղած մերժողական նամակը Մ. Չամչյանը համարում է «աղճատանք ստալոյ բանից և սնտի գրոյցք տգիտական ճառից»³⁴: Չափազանց խիստ է ասված հայրենասեր հոգևորականի հասցեին՝ միայն նրա համար, որ Սյունյաց պատմիչը Մայր Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանների հետ միասին դեմ է եղել ճանաչելու Հռոմի պապի գերիշխանությունը:

Դարձյալ վերադառնանք Ա. Հովհաննիսյանի մյուս դրույթներին: Մենք միանգամայն համաձայն ենք, որ «Հարստացած եկեղեցին ձեռք էր բերում քաղաքական կշիռ», սակայն թեական է այն վարկածը, ըստ որի «10-րդ դարի սկզբներին ոտքի ելած գյուղերի ապստամբների ուրվականները հանգիստ չէին տալիս 13-րդ դարի վերջերին Տաթևի և Նորավանքի կալվածագրերը պարունակող գրոցին բազմած մեծատոհմիկ մետրոպոլիտին...»³⁵ (իմա՝ Ստեփանոս Օրբելյանին): Թերի արժեքավորում կա մեծ պատմիչի նաև գրական ժառանգության վերաբերյալ. «Օրբելյանի գրական ժառանգությունը,- գրում է Ա. Հովհաննիսյանը,- ազդանշում է քաղաքական մտքի այն անկումը, որ ծայր էր առնում Ֆեոդալական Հայաստանում և Անդրկովկասում մոնղոլական կրունկի տակ» և կամ՝ «Տաթևի ու Նորավանքի կալվածագրերի համար նա (իմա՝ Ստեփանոս Օրբելյանը) պատրաստ էր չորել «սկյութական չորքոտանու» առաջ»³⁶: Իսկ ու՞ր մնացին Ստեփանոս Օրբելյանի հայրենասիրությամբ ներծծված աշխատանքների բնութագրումները, նրա ողբը Հայաստանում պետական իշխանությունը վերականգնելու, հայրապետական աթոռը

³⁴ Մ. Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 284, տես նաև Գրիգոր Գրիգորյան, Սյունյաց եպիսկոպոսների շինարարական գործունեությունը (9-14-րդ դդ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, թիվ 2-3, էջ 166-167:

³⁵ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, 1, էջ 322:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 323:

մայր հայրենիքում վերահաստատելու և հզորանալու մասին: Չէ՞ որ դրանք գրվել են հենց «մոնղոլական կրունկի տակ» եղած տարիներին Բայց, այնուամենայնիվ, Ա. Հովհաննիսյանը չէր կարող անտեսել Սյունյաց պատմիչի դերը գոնե դպրության բնագավառում, հավելելով. «Ստեփանոս Օրբելյանի շնորհիվ նախադրյալներ ստեղծվեցին Տաթևի դպրոցի հետագա բեղմնավոր գործունեության համար, որի նշանակությունը դուրս էր գալու Սյունյաց գավառի (իմա՝ նահանգի - Լ. Ս.) մեղ սահմաններից»³⁷:

Վիճական արձանագրությունները մույն արժեքն ունեն, ինչ մատենագրական սկզբնաղբյուրները: Տարբերությունն այն է, որ վերջիններս մատենագրվել են մագաղաթի կամ թղթի վրա, իսկ քարակերտ մատենագրությունը՝ ժայռերի ու արհեստականորեն հարթեցված ժայռաբեկորների: Թերևս այդ է պատճառը, որ ֆրանսիացի ակադեմիկոս հայագետ Սեն-Մարտենը, խոսելով Հայաստանի մասին, նշում է, թե «նրանց (իմա՝ հայերի) պատմությունը իրենց լեռների վրա փորագրված արձանագրություն է»: Ժողովրդի հիշողության մեջ պահպանվել է գեղեցիկ մի ավանդագրույց այն մասին, թե ինչպես Հռիփսիմե արքայադուստրը, վախճանվելուց առաջ թախանձում է հորը իր մասին հիշատակագրություն փորագրել տալ քարի վրա, «քանզի թուրքքն եղճանիցին ի հրոյ կամ ի ջրոյ, սակայն քարեայ արձանն անջինջ մնասցէ յաիտեան»³⁸:

Հայկական նվիրատվական արձանագրությունների բացառիկ արժեքավոր նմուշներ պահպանվել են Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական» դարակազմիկ աշխատության էջերում: Այդ արձանագրություններից շատերն այսօր չկան կամ եղծվել ու անհետացել են, իսկ մի զգալի մասն էլ, ինչպես նշեցինք, ոչնչացրել են չարամիտ մարդիկ, հետևաբար միակ սկզբնաղբյուրը Ստեփանոս Օրբելյանի հիշյալ երկն է:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Մ. Սմբատյանց, Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երնջակայ, Տփղիս, 1904, էջ 424:

Ստեփանոս Օրբելյանից դարեր առաջ նվիրատվություններին անդրադարձել է մեկ այլ պատմագիր՝ Մովսես Կաղանկատվացին, որը եռանդուն կերպով պաշտպանում էր եկեղեցու և հոգևորականության իրավունքներն ու շահերը: Նրա կարծիքով՝ «Ոչ ոք իրավունք չունի աստծու եկեղեցին հանձնել անարժան մարդկանց ու զինվորներին կամ ծախել իբրև ունեցվածք կամ տալ իշխաններին ու նրանց դայակներին իբրև նվեր: Նույնպես և քահանաները իրավունք չունեն եկեղեցու հասույթը կամ հացը տալու անարժան մարդկանց... զինվորներն ու աշխարհականները եկեղեցու վրա իշխանություն չունենան և բռնի կերպով չվերցնեն եկեղեցուն տրվող նվերից...»³⁹:

Վաչագան թագավորի նախագահությամբ տեղի ունեցած Աղվենի ժողովը հստակ սահմանում է, թե ինչ գույք է նվիրաբերվելու հոգևոր օջախներին: Աշխարհիկ իշխաններն ու հոգևոր հայրերը որոշում են ընդունում նախկին տերերին վերադարձնել բոլոր բռնագավթած կալվածքները «իւր ժողովրդովն, իւր կալերովն, գոր առաջ շորթել էին»: Նշանակում է՝ նվիրաբերված կամ վերադարձված գյուղերի և ագարակների բնակիչները շարունակելու էին աշխատել հին տերերին փոխարինած նոր տերերի համար՝ վերջիններիս վճարելով նախկինում տրված հարկերն ու տուրքերը:

Վիմագրերում վկայություններ կան շինականների նվիրատվությունների մասին⁴⁰: Նրանցից մեկում կարդում ենք. «...Կրկին Աշնակ գնեցի...զՎերի եզին իւր ընծանովն, :Բ: (2) շինական՝ զՄեհեան ու զԽաչատուր՝ Դուլուսին փեսայն իւրենց հողով ու ջրովն ի Տիգնիս զջաղացն իմ խոտահարն, :Ճ: (100) բարդ խոտի տեղ, որ վանքս ընծէ»⁴¹: Կարծում ենք՝ վիմագրում հիշատակված անձինք իրենց կարգավիճակով եղել են ազատ գյուղացիներ, որոնք ունեցել

են իրենց սեփական հողն ու ջուրը («իւրենց հողով ու ջրովն»), ուստի, նվիրաբերված այդ գյուղացիները դասական ըմբռնմամբ չեն եղել ճորտեր: Նշանավոր իշխան Վեստ Սարգիս Սյունեցին արձանագրություններից մեկում անվանվել է «սիրեղի (իմա՝ սիրելի) ճորտ Սարգիս»⁴²: Այս հարցերին թուրքիկ ակնարկներով կամ հպանցիկ անդրադարձել են մի շարք ուսումնասիրողներ՝ Մ. Չամչյանցը⁴³, Ղ. Ալիշանը⁴⁴, Հ. Մանանդյանը⁴⁵, Ա. Հովհաննիսյանը⁴⁶, Ս. Պողոսյանը⁴⁷, Բ. Առաքելյանը⁴⁸, Ս. Հակոբյանը⁴⁹, Լ. Բաբայանը⁵⁰ և ուրիշներ:

Օտարազգի հեղինակներից գյուղացիության կարգավիճակի առանձին հարցերով զբաղվել են Վ. Բարտոլոլը, Ա. Յակուբովսկին, Բ. Գաֆուրովը, Ի. Պետրուշևսկին և այլ գիտնականներ:

Վ. Բարտոլոլը թեական է համարում ճորտատիրության առկայությունը իսլամադավան երկրներում: Նրա կարծիքով՝ «մահմեդական աշխարհում չկա ճորտական իրավունք»⁵¹: Ընդհակառակն՝ Ա. Յակուբովսկին չի վարանում ենթադրել, որ գյուղացին եղել է «ճորտական կացության մեջ»⁵²: Բ. Գաֆուրովը կարծում է, որ

³⁹ Նույն տեղում, էջ 17:

⁴⁰ Մ. Չամչյանց, Պատմություն Հայոց, հ. 1-3, Վենետիկ, 1784-1786, Երևան, 1984-1986:

⁴¹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, Սիսական, Վենետիկ, 1893:

⁴² Հ. Մանանդյան, Զննական տեսություն, հ. Գ, Երևան, 1952:

⁴³ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, գիրք առաջին, Երևան, 1957, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959:

⁴⁴ Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում 9-13-րդ դարերում, Երևան, 1956:

⁴⁵ Բ. Առաքելյան, Զաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9-13-րդ դարերում, հ. 1, Երևան, 1959, հ. 2, Երևան, 1964:

⁴⁶ Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ.1, Երևան, 1957, հ. 2, Երևան, 1964:

⁴⁷ Լ. Բաբայան, Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության, (9-13-րդ դարեր), Երևան, 1981:

⁴⁸ В.В. Бартольд, К вопросу о феодализме в Иране. "Новый Восток", 1930, № 28, с. 119.

⁴⁹ А. Якубовский, Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой X-XV вв. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР, М.-Л., с. 49, "Очерки истории СССР", ч. 1, М.Л., 1953, с. 497.

³⁹ Աղվանից Սինեոն կաթողիկոսի կանոնները: Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի. Երևան, 1969, էջ 240-241:

⁴⁰ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյանը, Երևան, 1967, էջ 51 (այսուհետև՝ Դ, 3), Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 5, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյանը, Երևան, 1982, էջ 201 (այսուհետև՝ Դ, 5), Վ. տ., էջ 117:

⁴¹ Վ. տ., էջ 104:

սելջուկների օրոք «տեղի էր ունենում փաստորեն գյուղացիների ճորտացում... գյուղացուն արգելված էր թողնել իր բնակավայրը»⁵³: Համանման կարծիքի է ականավոր արևելագետ Ի. Պետրուշևսկին⁵⁴:

«Մինչև 10-րդ դարը,- նկատում է հայ գյուղացիության պատմության հմուտ մասնագետ Ս. Հակոբյանը,- մեր մատենագիրներին անծանոթ է եղել «ճորտ» տերմինը»⁵⁵: Հ. Աճառյանի մեկնաբանությանը՝ ճորտ նշանակել է «սպասաւոր, փոքրատր, ծառայ», նույնիսկ «վասալ»: «Արդի գրականում նշանակում է «իշխանին կամ հողատիրոջ հպատակ հարկատու, որից ճորտություն, ճորտատեր, ճորտատիրական նոր բառեր են»⁵⁶: Մենք հակված ենք պաշտպանելու այն գիտնականների տեսակետներ, ըստ որոնց միջնադարյան Հայաստանում ժամանակակից ըմբռնմամբ ճորտատիրություն գոյություն չի ունեցել⁵⁷: Անշուշտ եղել են ավատից կախյալ վիճակում գտնվող գյուղացիներ կամ գյուղացիական համայնքներ, սակայն նրանք ունեցել են տնային ծառաների կարգավիճակ և տեղաշարժման իրավունք: Ս. Ջալալյանը Հաղբատի վիմագրերից մեկում կարդացել է, թե ինչպես Կյուրիկե արքայի դուստր Մարիամը իր քույր Ռուզուբանի հետ միասին մի շարք կառուցումներ կատարելուց հետո արձանագրել է՝ «հատի զճորտութիւն», այսինքն՝ վերացրեցի ճորտությունը⁵⁸, թեև Վրաստանի ազդեցությամբ Հյուսիսային Հայաստանում, մասնավորապես Լոռիում, կարող էին լինել նաև ճորտատիրության դրսևորումներ: Այս արձանագրությանը հատուկ անդրադարձել է հայտնի վիմագրագետ Կ. Ղաֆադարյանը «Հաղբատ» աշխատության

⁵³ Б. Гафуров, История таджикского народа, т. 1, 1949, с. 250.

⁵⁴ И. П. Петрушевский, К вопросу о прикреплении крестьян к земле в Иране в эпоху монгольского владычества. "Вопросы истории" за 1947 г. № 4, с. 61.

⁵⁵ Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 1, էջ 47:

⁵⁶ Հ. Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան, հ. 3, Երևան, 1977, էջ 213: Ի դեպ, Ն. Մառի կարծիքով՝ «ճորտ» բառը ծագում է ռուսերեն черт (սատանա) բառից (տե՛ս Н. Марр, "Заметки Восточного отделения", 1924, с.188). Բայց չէ՞ որ «ճորտ» նշանակել է նաև «ազնուական» (Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., նույն էջը):

⁵⁷ Գրիգոր Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 151, հմմտ. Դ, III, 228:

⁵⁸ Վ. տ., էջ 41:

մեջ: Մեզ հետաքրքրող 1200 թ. արձանագրության 5-րդ տողը Կ.Ղաֆադարյանն ընթերցել է՝ «...յԱյգհատին զճորտ զշինական եւ զԱբու...»⁵⁹: Համենատեղով գիտնականի վերծանությունը գրչագրի հետ՝⁶⁰ նկատեցինք, որ վերծանությունը ճիշտ է կատարված, թեև երկրորդ՝ շինական բառի զ նախդիրը ուսումնասիրողն ինքն է ավելացրել. իրականում պետք է լիներ ոչ թե «զճորտ զշինական», այլ «զճորտ շինական»: Մենք փաստեր ունենք, երբ իշխանը խաչքար է կանգնեցնում իր ճորտի հիշատակը հավերժացնելու համար⁶¹: Հասանի որդի Գրիգորը Դադի վանքին նվիրում է «չորս տուն շինական»⁶²: Մի՞թե այստեղից կարելի է հետևցնել, որ դրանք եղել են ճորտ գյուղացիներ: Ամենևին՝ ոչ: Այդ «չորս տուն շինական»-ը այսուհետև աշխատելու էին ոչ թե Գրիգոր Հասանյանի տանը կամ կալվածքում, այլ Դադի վանքում: Գոշավանքի 1216 թ. վիմագրերից մեկում կարդում ենք, որ հավատացյալ Գոհար Խաթունը Ս. Աստվածածին եկեղեցուն իր այգու հետ միասին նվիրաբերում է «շինական մի ազատ»⁶³:

Շինականների նվիրատվության մասին վիմական արձանագրություններում ունենք բազմաթիվ վկայություններ, որոնք կարող են հանգամանալից քննության, թեև վերջին հարյուրամյակում մի շարք ուսումնասիրողներ Հայաստանում ճորտատիրության առկայության մասին հայտնել են իրարամերժ կարծիքներ ու տեսակետներ:

⁵⁹ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 176-177:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 125:

⁶¹ Տե՛ս Դ, III, 229:

⁶² Վ. տ., 68:

⁶³ Դ, 6, էջ 76:

ՉԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ՀՈԳՎԱԾՆԵՐԸ
ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ԵՒ
ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԵՐՈՒՄ

Ա. ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ՀՈԳՎԱԾՆԵՐ

Միջնադարյան Հայաստանի գրավոր աղբյուրներում, հատկապես եկեղեցական ժողովների որոշումներում, կան բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք աղերսվում են նվիրատվության հարցերին: Վաղ միջնադարում դրանց հատուկ անդրադարձել է մեծանուն կաթողիկոս Սահակ Պարթևը (387-439):

Հայոց եկեղեցին իր հիերարխիկ աստիճանակարգով ուներ առավել կենտրոնաձիգ և համապարփակ իշխանություն: Բարձրագույն գահավորակին բազմաձև հայրապետին ենթակա էին բոլոր հոգևոր իշխանավորները, որոնք տարբեր պատրվակներով երբեմն ունենում էին սուր վեճեր և բախումներ: Կենտրոնախույս նկրտումներ ունեցող բարձրաստիճան հոգևորականներին վեհափառն իրավունք ուներ նգովելուց բացի պատժել, կարգալուծ անել, ինչպես նաև արքունել: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում անհնազանդության երևույթներ դրսևորվեցին հատկապես Սյունիքում, Արցախում և մասնավորապես Վասպուրականում: Հոգևոր դասի նահանգական առաջնորդների (Հակոբ Ապստամբ, Խոսրով Անձևացի և այլք) ընդվզումները կաթողիկոսարանի դեմ առավել հաճախ տեղի էին ունենում գաղափարա-դավանաբանական, ինչպես նաև տնտեսական հողի վրա: Այդ իսկ պատճառով եկեղեցու պահպանողական հայրերը սահմանեցին և հռչակեցին օրենքներ ու կանոններ, որոնք քաղաքացիական մեծ ճանաչում ստացան դեռևս վաղ ավատատիրության դարաշրջանում: Սահակ Պարթևի օրոք հոգևոր

թեմերի մեջ առաջացան անհամաձայնություններ եկեղեցիների ու վանքերի կարգավիճակի և տասանորդ հարկի առնչությամբ: Իմաստուն կաթողիկոսն այդ հարցերը լուծելու համար գրում է օրենքի աստիճանի բարձրացված կանոններ, որոնցից է մեզ հետաքրքրող ստորև բերվող ՇԾԵ |ՇԾԱ| ԼԶ կանոնն է, որտեղ կարդում ենք.

«Քանզի բազումք կարծեցին տգիտութեամբ այլ զոմն եկեղեցի ասել և այլ զոմն վանս, և տխմար բանիք իրեանց կամեցան կոխու և հերձուածս ի մի միաբանութին հաւատոց և մոռացան զպատուիրանին բանն որ ասէ. «Մի է Տէր, մի հաւատք և մի մկրտութիւն»⁶⁴: Սահակի կանոններով (հողվ. ԽԳ) սահմանվում են, թե նվիրատվության որ մասն ում է հասնում⁶⁵:

Հենվելով աստվածաշնչային դրույթների վրա, նկատի ունենալով հայ եկեղեցու շահերը՝ Սահակ Պարթևը աշխարհիկ մեծահարուստ հավատացյալներին խորհուրդ է տալիս մասնաբաժին հատկացնել եկեղեցու սպասավորներին՝ վկայակոչելով Աստվածաշնչի Ելից մատյանի 23-րդ հատվածը, որտեղ ասվում է. «Դատարկածեոն ամենևին մի երևեսցիս առաջի իմ»⁶⁶: «Գանձեցէք ձեզ զանձս յերկինս, ուր ոչ ցեց և ոչ ուտիճ ապականեն և ոչ գողք ական հատանեն և գողանան»⁶⁷:

Ընդ սմին, կաթողիկոսը զգուշացնում էր, որ տասանորդը պետք է տարբերել ընծայաբերումից⁶⁸: Տասանորդը ժողովրդից գանձվող համընդհանուր հարկ էր, որի հավաքմամբ զբաղվում էին հատկապես զավառական եպիսկոպոսները՝ քորեպիսկոպոսները, որոնց դերը բարձր էին զնահատում հայոց հայրապետները, ուստի առաջարկվում էր, որ նվիրատվությունները չի կարելի բաժանել կամ օտարել առանց զավառի եպիսկոպոսին տեղյակ պահելու, - կարդում ենք

⁶⁴ Կանոնագիրք Հայոց, Ա, կազմեց Վ. Հակոբյանը, Երևան, 1964, էջ 386:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 400-401:

⁶⁶ Աստուածաշունչ, Ելք, ԻԳ, 15: Կանոնագիրք Հայոց, Ա, էջ 413:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 412-413:

⁶⁸ Կանոնագիրք Հայոց, Բ, կազմեց Վ. Հակոբյանը, Երևան, 1971, էջ 234-235, Կանոնք Սահակայ Պարթևի, ԾԵ:

Շահապիվանի ժողովի կանոնական որոշումներում⁶⁹: Ապա նաև՝ նվիրատվությամբ ձեռք բերված ունեցվածքը և պատարագներից ստացված դրամական եկամուտները խստորեն արգելվում էր շահույթ ստանալու համար տոկոսով դնել շրջանառության մեջ: Ներսեսի և Ներշապուհի Կանոնքում (հոդվ. ՈԺԱ) ՈԷ, Գ) կարդում ենք. «Եղին ոմանք եւ վաշխս վասն դահեկանաց իրեանց»⁷⁰: Հետաքրքիր է ՈԻԱ|ՈԺԷ|ԺԳ կանոնը, որտեղ կարդում ենք. «Եւ ժողովրդականք մի հրապուրեսցին ի նոցանէ ի բաժանումն սրբոյ եկեղեցոյ, զի պատճառ խոռվութեան բերէ, այլ զպտուղս եւ զմուտս ժողովրդականք միաբանութեամբ ի սուրբ եկեղեցին հատուցեն ամենայն յաւժարութեամբ անխափան... զլխատր քահանայիցն՝ Բ մասունք եւ կէս մասին, եւ այլ քահանայքն՝ մէն Բ մասունս, եւ սարկաւագունքն՝ մի մասն եւ կէս մասին»... և այլն ⁷¹: Հանճարեղ Գրիգոր Նարեկացին նույնպէս խորհուրդ էր տալիս նվիրատվություն կատարել հայ եկեղեցու սպասավորների համար: «Տվեք այդ նվերն Աստծուն ի փրկություն ձեր և մաքրագործվեք»⁷²:

Մեծահարուստ մարդիկ ցանկանում էին իրենց մահվանից հետո քաղվել եկեղեցու տարածքում, ուստի այդ նպատակի համար նրանց հարազատները ծախսում էին զգալի գումարներ: ՈԻ ՈԻԸ|Դ| կանոնը սահմանում է. «Գերեզմանս յեկեղեցիս մի իշխեսցեն առնել...»⁷³: Օրենքի աստիճանի բարձրացված կանոններից մեկում արձանագրված է. «Իշխանք զգեալոս եւ զդաստակերոսս եւ զանձս ոսկոյ եւ արծաթոյ, այլք յանդաստանաց եւ ի պաճարաց»⁷⁴ (իմա՝ անասուններից - Լ. Ս.) պետք է տան եկեղեցուն և նրա սպասավորներին: Ի դեպ, ՇԾԱ |ՇԾԵ|ԼԶ Կանոնքում, դարձյալ հիմք ունենալով Աստվածաշունչը, Սահակ Պարթևը կարծում էր, որ «Աղբատը

խնամեալք, տնանկք յապահովացեալք»⁷⁵ պետք է լինեն: Նկատի ունենալով եկեղեցու սպասավորների անհագուրդ սեփականելու արգահատելի ձգտումը, օրենսդիրը սահմանում է, որ քահանաներն իրավունք չունեն հոգևոր օջախներին նվիրաբերված անասունները տանել իրենց տուն:

Կաթողիկոս Հովհան Մանդակունին անդրադարձել է պատարագներին, որոնք հանդիսանում էին նաև եկամտի աղբյուրներ: Պատարագները, ինչպես հայտնի է, սուրբ և խորհրդավոր արարողություններ են, սակայն երբեմն եկեղեցու հայրերը ծուլանում էին նախանշված օրերին պատարագել հանգուցյալների հոգու փրկության համար: Ուստի հավատացյալներն երբեմն տրտնջում էին եկեղեցու սպասավորների հասցեին՝ ասելով «...ի ծուլութենէ զպատարագն խափանեաց, թէ անարժան մատոյց, թէ անփոյթ արար զտան սրբոց»⁷⁶: Պատահական չէ, որ վիմական արձանագրությունների ամենձքի բանաձևերում այս մասին հատուկ նշվում է, որովհետև եկեղեցու սպասավորները երբեմն մոռանում էին հիշատակաց արարողության օրերը կամ ժամանակի ընթացքում դրանք իսպառ մոռացության էին տալիս:

Պատարագների և ընդհանրապես հիշատակի օրերի մասին հատուկ նշվում է Հայոց դատաստանագրքերում: «Վասն յիշատակի ննջեցելոց» հոդվածում⁷⁷ Մխիթար Գոշն արձանագրում է, որ հիշատակի արարողություններ կատարելիս պետք է նախօրոք նկատի ունենալ հանգուցյալի ցանկությունը⁷⁸: Պատարագների դիմաց ստացված նվիրատվությունները, ընդունված կարգի համաձայն, բաշխվում էին նվիրաբերողի կամքը հաշվի առնելով և, նվիրատվությունն անցնելով նոր տիրոջը, համարվում էր անձեռնմխելի⁷⁹:

⁶⁹ Կանոնագիրք Հայոց, Ա, էջ 455: Կանոնք Շահապիվանի ժողովի՝ ԺԶ:
⁷⁰ Կանոնագիրք Հայոց, Ա, էջ 479:
⁷¹ Նույն տեղում, էջ 483:
⁷² Գրիգոր Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, Թարգմանությունը՝ Վ. Գևորգյանի, Երևան, 1979, Բան Դ, գ:
⁷³ Կանոնագիրք Հայոց, Ա, էջ 486:
⁷⁴ Կանոնագիրք Հայոց, Բ, էջ 296:

⁷⁵ Կանոնագիրք Հայոց, Ա, էջ 421:
⁷⁶ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի. աշխատասիրությամբ Խոսրով Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 381 (Գ խմբագրություն), տես նաև էջ 117 (Ա խմբագրություն):
⁷⁷ Նույն տեղում, գլուխ ԾԶԳ, էջ 372:
⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 66:
⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 372:

Եկեղեցուն նվիրաբերված գույքն ու կալվածքներն արգելվում էր վաճառել. «Եւ ազարակք եւ այլ ստացուածք, զատուցեալք յեկեղեցիս, մի վաճառեսցի, զի կալուած յաւիտենական այն նոցա»⁸⁰:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում բոլոր հասութաբեր հաստատությունները դարձել էին առուծախի առարկա: Վանական եղբայրություններն օգտվում էին այդ հնարավորությունից, ուստի աստիճանաբար պետք է դառնային խոշոր հողատերեր: Նշենք Դավթակ (Դավթուկ) քորեպիսկոպոսին, որ կուտակել էր հեքիաթային հարստություն: Միայն «800 վեցկի եզանց ելանէին ի տանէ նորա»⁸¹:

Սկզբնաղբյուրներում կան բազմաթիվ վկայություններ ժառանգության և կտակների վերաբերյալ: Նշվում է, որ կանանց անժառանգ լինելու դեպքում, գույքը հասնում է ամուսնուն, իսկ եթե ամուսին չունի, կնոջ ունեցվածքն ու կայքը տրվում է եկեղեցուն⁸²: Հաղբատի վանքի արձանագրություններից մեկում նշվում է, որ Ասլամազի դստեր՝ Ալամի մահվանից հետո նրա «բաժինքը» նվիրաբերվում է Հաղպատի վանական միաբանությանը⁸³:

Մելիք-բուրքերի հզորության շրջանում, հատկապես Մելիք-Շահի տիրակալության օրոք խորասանցի Նիզամ ալ-Մուլքի հեռատես քաղաքականության շնորհիվ վանքերն ազատվում էին պետական հարկերից: Այս կապակցությամբ Մատթեոս Ուռհայեցին, գրում է, որ Մելիք-Շահը «եղև այր բարի եւ ողորմած եւ յոյժ քաղցր ի վերայ հաւատացելոցն Քրիստոսի»⁸⁴ Ստեփանոս Օրբելյանը Մելիք Շահին կոչում է «այր բարեբարոյ և խաղաղարար»⁸⁵:

Մակայն պատմությունը վկայում է, որ օտար տիրակալներն

⁸⁰ Նույն տեղում, Ա խմբագրություն, էջ 70:

⁸¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1981, էջ 112-113: Այստեղտև՝ Մատթեոս Ուռհայեցի:

⁸² Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 214, 216:

⁸³ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 142:

⁸⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 222:

⁸⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 234:

այնքան էլ «բարի», «ողորմած» և «խաղաղարար» չէին քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ: Այդ են ապացուցում նվիրատվական վիճազրերի գոնե անեծքի բաժինները:

Բ. ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾԱԳՐԵՐԻ ՁԵՎԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Նվիրատվության վկաները

Միջնադարյան Հայաստանում, հատկապես զարգացած ավատատիրության ժամանակ տարբեր առիթներով մեծ հարստություններ կուտակեցին հայոց վանքերն ու նրանց առաջնորդները: Այդպիսի կրոնամշակութային հաստատություններից էր հանրահռչակ Տաթևի վանքը, որն աշխարհիկ իշխանների աջակցությամբ աստիճանաբար սկսեց ընդլայնել սեփական տիրույթների սահմանները՝ ի հաշիվ շրջակա գյուղերի բնակիչների հողատարածքների: Դեռևս 839 թ. Սյունյաց եպիսկոպոս տեր Դավիթը դիմեց գահերեց իշխան Փիլիպեին՝ խնդրելով նրան «ընդ գնոյ տալ զմերձակայ ազարակսն»⁸⁶: Հասնելով իր նպատակին՝ Սյունյաց թեմական առաջնորդը գահերեց իշխանին վճարելով 10000 դրամ, «որ լինի մեն մի վեց դանկ»⁸⁷, սեփականում է նաև մերձակա Արծիվ և Բերդկաներեչի գյուղերը «ազատ ամենայն աշխարհական հարկաց և ի նեպակաց»⁸⁸: Նվիրատվության արարողության ժամանակ մանրամասնորեն նշվում են օտարվող գյուղի աշխարհագրական սահմանները՝ «...լերամբ և դաշտի և զջրարբին և զարօտ երկիր, զարտ և զմարզ» և այլն: Մասնակիցները փաստաթուղթը սովորաբար մատանում էին, այսինքն՝ մատով դրոշմում էին «Գիր վճիռի» վրա, իսկ թագավորը

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 149:

⁸⁷ Պատմական գիտությունների դոկտոր Ռ. Հ. Վարդանյանը, քննարկելով Ստեփանոս Օրբելյանի այս վկայությունը, գրում է, որ «այս վեց դանկանց դրամը... դրամն-դրամն է, ուստի Արծիվ գյուղի համար վճարվել է 33,350 կիլոգրամ արծաթ կամ եթե վերածենք ոսկու՝ կլինի 3,335 կիլոգրամ, այսինքն՝ 750 դահեկան» (տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Հայաստանի չափերն ու կշիռները (10-15-րդ դարեր), Երևան, 1989, էջ 151):

⁸⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 149:

կամ գերագահ ավատը կնքում էին իրենց մատանիներով՝ «Մատանի եղաւ»: Աղվանից Վաչագան թագավորի «Սահմանադրութիւն կանոնականին» ներկա վկաները մատանում են ընդունված փաստաթուղթը. «Եւ զայս հրաման մատանեցին», իսկ թագավորն անձամբ մատանին կնքում-դրոշմում էր. «Եւ վասն առաւել հաստատութեան գրոյս Վաչագանայ՝ Աղուանից արքայի մատանին եղաւ ի վերայ»⁸⁹, ընդ որում թագավորից հետո առաջինը «մատանում է» արքայի հրամանատար Մուծիկը: Նման իրավական գործերի ընթացքն ապահովելու նպատակով Մխիթար Գոշը սահմանում է, որ կալվածագիրը կամ նվիրագիրը պետք է ձևակերպել ոչ պակաս 3 վկաների ներկայությամբ⁹⁰: Իբրև կանոն՝ նվիրատու իշխանը հատուկ նշում էր, որ այդուհետև իր հարազատները՝ եղբայրները, որդիները կամ «խոստակդարները» (կալվածատերերը) և «ձեռնավորները» (հարկահավաքները) իրավունք չունեն հակառակվելու իր կամքին:

839 թ. գործարքից հինգ տարի հետո՝ 844 թ., Տաթևի վանքին է նվիրաբերվում Տաթև գյուղն ամբողջությամբ: Այս արարողությանը մասնակցել է 35 վկա, ընդ որում, 26 աշխարհիկ և հոգևոր դասի 9 ներկայացուցիչ, որոնց հանվանե նշում է Ստեփանոս Օրբելյանը՝ ըստ նրանց զբաղեցրած հասարակական դիրքի և հեղինակության:

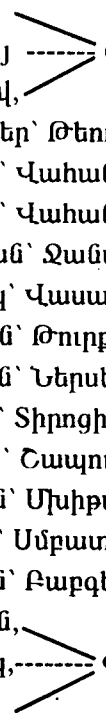
Այդ վկաներն են՝

1. «Գրիգոր Միւնեաց տեր,
 2. Ատրներսեհ՝ որդի Վասակայ Միւնեաց տեառն,
 3. Գրիգոր՝ Սահակայ որդի,
 4. Հրահատ՝ Սահակայ որդի,
 5. Արուման՝ Սահակայ որդի,
 6. Հրահատ՝ Գրիգորի որդի,
 7. Գագիկ՝ Գրիգորի որդի,
 8. Վահան՝ Վարդանայ որդի,
- Ազատներից՝

⁸⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 94:

⁹⁰ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 206:

9. Հուռ,
10. Զուրդոյ
11. Խոսրով,
12. Ջևանշեր՝ Թեոդորոսի որդի,
13. Աշնակ՝ Վահանայ որդի,
14. Չագիկ՝ Վահանայ որդի,
15. Վարդան՝ Ջանադայ որդի,
16. Սահակ՝ Վասակայ որդի,
17. Միհրան՝ Թուրքայ որդի,
18. Յովհան՝ Ներսեհի որդի,
19. Մուշեղ՝ Տիրոցի որդի,
20. Հասան՝ Շապուհոյ որդի,
21. Վահան՝ Մխիթարայ որդի,
22. Մուշեղ՝ Սնբատայ որդի,
23. Վահան՝ Բարգենի որդի,
24. Բարգեն,
25. Վասակ,
26. Աշոտ

Շապուհի որդիք,
Փիլիպեի որդիք»:

- Ապա՝ ստորագրում են հոգևոր դասի ներկայացուցիչները՝
27. «Ահարոն՝ Երիցու⁹¹ վանական
 28. Գրիգոր քահանա,
 29. Ստեփանոս՝ Մաքենոցաց⁹² վանական,
 30. Յակոբ՝ Ույծի⁹³ առագերեց

⁹¹ Երիցուվանքը (Երիցավանք) գտնվում է Կապան-Գորիս ավտոմայրուղու աջակողմյան սարալանջին, Կապանից 15 կմ հեռավորությամբ. այժմյան Արծվանիկ գյուղից վեր: Գյուղի մերձակայքում է գտնվում ժողովրդի մեջ բարի համբավ չունեցող «Շոն Փռանգյուղի» գերեզմանաքարը:

⁹² Մաքենոցաց կամ Մաքենյաց վանքը եղել է Սյունիքի ամենանշանավոր կրթամշակութային կենտրոններից մեկը: 9-րդ դարի առաջին տասնամյակներին Խոտանյանների առաջնորդ Բաբեկը (Բաբան Պարսիկ) կործանեց այն և սրատեց հայրենասեր վանականների շատերին: Այս մասին հիշատակում են հատկապես Մովսես Կաղանկատվացին և Ստեփանոս Օրբելյանը:

⁹³ Ույծը Սյունյաց նահանգի Ծղուկ գավառի պատմական բնակավայրերից է: Եղել են Մեծ և Փոքր Ույծեր: Ույծ միջնադարում կոչվել է Ուզ:

31. Մանկիկ՝ Ճղկայ⁹⁴ քորեպիսկոպոս,
32. Ստեփանոս՝ Ծիծառնու⁹⁵ վանական,
33. Գրիգոր՝ դրան երեց,
34. Սիմեոն՝ Շաղատայ⁹⁶ վանական,
35. Գրիգոր՝ Սիւնեաց վարդապետ»:

Վկայակոչված կալվածագիրն ունեցել է «վեց կնիք մեծամեծ իշխանացն վասն առաւել հաստատութեան»⁹⁷:

Այս նվիրատվական ակտը ուժի մեջ է լինելու հավիտենապես՝ «մինչև ցգալուստն Քրիստոսի»: Ընծայագրում հատուկ նշվում է, որ այլևս ոչ ոք իրավունք չունի Տաթև գյուղը բռնագրավել վանական միաբանությունից, վաճառել, փոխանակել կամ «գրաւական դնել» և այլն:

Նույն 844 թ. Սահակ իշխանի որդի Հրահատը և Արուսանի եղբայր Գրիգորը, որոնք Քաշունիք և Կովսական գավառների բնիկ տերերն էին, գալիս են Դավիթ եպիսկոպոսի մոտ և Տաթևի վանքին են ընծայում գյուղեր և ագարակներ: Իշխան Հրահատը կալվածագրում նշում է այս նվիրատվության բուն պատճառը. «Վասն իմ չար և անիրաւ գնացից, որ որսացեալ էի ի սատանայէ բազմազգի յանցանօք, և լցեալ իբրև զծով անթիւ չարեօք... զմտաւ ածեալ զանգաւակութիւնս իմ... գիտելով, զի մահկանացու է ազգ մարդկան աստուածընկալ սուրբ խաչի ապաւեն ինձ արարի փոխանակ որդեաց» և Կովսակա-

⁹⁴ Ծղուկը վաղ միջնադարում եղել է Սյունյաց նախարարության առաջին գահանիստը: Այժմյան Սյունիքի մարզի Սիսիան շրջկենտրոնն է:

⁹⁵ Ծիծառնու վանքը (Ծիծեռնավանք) այժմյան Քաշաբաղի շրջանի հանրահայտ Ծիծեռնավանքն է: Հնագետ-պատմաբան Հակոբ Սիմոնյանի ղեկավարած արշավախմբի պեղումներից հետո այժմ ամբողջապես վերանորոգվել է բարերարներ Քերոլայն և Ջորջ Նաջարյանների (ԱՄՆ, Բոստոն), Հակոբ և Ռուդի Այրիփարմակյանների (Ֆրանսիա, Նորվեգիա) աջակցությամբ:

⁹⁶ Շաղատը եղել է Սյունիքի նախարարության առաջին գահանիստը և հայ գրչության ամենանշանավոր կենտրոններից մեկը: Շաղատի վարդապետները մեծ դեր կատարեցին Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակ և նրանից հետո հայագիր գրականության և թարգմանչական արվեստի զարգացման գործում: Շաղատը Անդոկ Սյունեցու, Փառանձեմ հայոց թագուհու, Բարիկի և նրա որդի Վասակ մարզպանի ծննդավայրն է: Պահպանվել է նույն անունով մինչև օրս:

⁹⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 151-152:

նի Նորաշինիկ գյուղը (համանուն գյուղը Կապանի շրջանում), որ ձեռք էր բերվել «յարդար վաստակոց՝ ստացեալ [ընդ] գնոյ արծաթի» բոլոր շրջակա տարածքներով նվիրում է Տաթևի վանքին⁹⁸: Կալվածագրում հանվանե նշվում են Նորաշինիկի բոլոր սահմանները: Գործարքին մասնակցել են 18 վկաներ: Նույնը տեսնում ենք վիմական արձանագրություններում և ձեռագիր մատյաններում: Սահանի «Քոթուկում» գետեղված կալվածագրում ներկայացված են բազմաթիվ վկաներ՝ իրենց զբաղեցրած դիրքով և պաշտոններով⁹⁹: Նվիրատուներից մեկը արձանագրում է, որ Հաղպատավանքին այգի է նվիրում, հիշելով «զբազում յանցանս իմ»¹⁰⁰: Վայոց ձորի վիմագրերից մեկում կարդում ենք, որ նվիրատուն իր ունեցվածքը տալիս է եկեղեցուն «... վասն ծովացեալ մեղաց, թերևս ողորմութիւն գտից...»¹⁰¹:

Հավատացյալներն իրենց ունեցվածքը նվիրում էին եկեղեցուն՝ «զաւակ երկրաւոր» չունենալու պատճառով. «Ձեռատունկ այգի ու :Դ: (չորս) դուռն տուն մեր շինած ի Չվա»¹⁰²: Տարսայիճ իշխանն իր եղբայր Սմբատի դամբարանը՝ Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին կառուցող Սիրանես ճարտարապետին «խիլայում. է» (պարգևում, նվիրում է) «500 սպիտակ», սակայն «ի այն խիլային փոխան» շնորհում է «Աղազար Ըղուերծեցուն», ապա կառուցողին տալիս է նրա հայրենի Հալիձոր գյուղը (գտնվում է Սյունիքի մարզի Գորիսի ենթամարզում), որից իշխանական գանձարան պետք է մուծվեր միայն 60 սպիտակ¹⁰³, մնացած եկամուտը յուրացնելու էր Սիրանես ճարտարապետը: Ուշագրավ է Մարգիս եպիսկոպոսի հիշատակագրությունը, որի գիտական վերծանությունը տրված է Դիվանի III պրակի 246 էջում: Թեմական առաջնորդը իր կառուցած հյուրատանը նվիրում է մի շարք շարժական և անշարժ գույք, ընդ որում՝

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 153:

⁹⁹ Կ. Ղաֆադարյան, Սահանի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 55:

¹⁰⁰ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 208:

¹⁰¹ Դ, 3, էջ 153, տես նաև՝ էջ 145:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 234-235 (ներդիրը), արձ. թիվ. 765:

¹⁰³ Նույն տեղում:

1. «Ավէշ (գյուղն) իւր ամէն սահմանաւքն»,
2. «Ջերկու ակնի ջաղացն յԱռփա»,
3. «Այգի՝ Աղթամարենց» բաժինն նույն (Առփա) գյուղում,
4. Թոնա, Ովանէս, Պետրոս սպասարկող ծառաներին,
5. Ակոռիում եղած հնձանադուռը,
6. Վեղիում՝ «Պարոնին գնած բաժինն»,
7. Հող՝ «ի Նրբոյն մարտական փորակ» կոչվող,
8. Ագարակաձորում՝ «Վարդուտ» կոչված տարածքը,
9. Ագատ գյուղում՝ «գԼճադուռն»,
10. Սարում՝ «Ակներ» կոչված վայրը,
11. Անապատ վայրում՝ «Թճենիներ»:

Մեղրակ Բարխուդարյանի կարծիքով՝ Մարգիս եպիսկոպոսի այս արձանագրությունը փորագրվել է 1273-1290 թթ արանքում:

Հաճախ լինում են դեպքեր, երբ «հոգեցատուր» արված գյուղերն ու կալվածները քաղաքական աննպաստ պայմանների ժամանակ հափշտակվում էին: Օրինակ՝ Խովտո (կամ Խոտո) կոռավարը Գևորգն ընծայաբերել էր Ս. Նշանին, սակայն «զինչ պատճառով» այն հափշտակել էին: Տեր Սողոմոնը Գրիգորի որդի Հրահատից «ընդ գնոյ» վերցնելով Խոտո և Դարատափ գյուղերը՝ նվիրաբերում է Տաթևի վանքին¹⁰⁴:

Համանման փաստ է արձանագրված Հաղարծնի վանքի նվիրատվական գործարքում¹⁰⁵:

Առատաձեռն նվերներով առանձնապես աչքի է ընկնում Գրիգոր Սուփան իշխանը, որը Կոթ գյուղաքաղաքում կառուցած եկեղեցու սպասավորներին, բացի վերջիններիս համար նախատեսված ոռճիկներից, ընծայաբերում է բազմաթիվ կալվածքներ, որոնցից իրավունք չունեն օգտվելու նույնիսկ Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին¹⁰⁶:

Երբեմն՝ նվիրաբերելու նպատակով փոխանակվում են գյուղերը: Նման պարագայում, իբրև կանոն, նշվում են նաև այն հարկատեսակները, որոնք վճարել են փոխանակվող գյուղերի բնակիչները: Օրինակ՝ Կապանի տարածքում գտնվող Բեխ և Արուքս գյուղերը վճարել են, այսպես կոչված. «նեպակ» (վնասակար միջատների ոչնչացման համար գանձվող) 12 դրամ արժողությամբ պետական հարկը, որը հատուկ նշված է կալվածագրում¹⁰⁷: Սյունյաց իշխան Ջևանշերը և աթոռակալ եպիսկոպոս տեր Սողոմոնը (Ս. Հակոբյանը նրան սխալմամբ կոչում է «Տեր-Սիմոն»)՝ Կովսական գավառի Բեխ գյուղը 871 թ, փոխանակում են Բաղք գավառի Արուքս գյուղի հետ¹⁰⁸, ընդ որում, մանրամասնորեն նշվում են փոխանակվող գյուղերի տարածքներն ընդունված կարգի համաձայն՝ միշտ թվարկելով գյուղերի սահմաններն արևելյան կողմից¹⁰⁹: Ջաքարիա ամիրապասալարը Հաղպատավանքին է նվիրում Աշոցքում գտնվող իր փոխանակած Հազարաշեն գյուղը, «զի այս գեղերս հեռի էին Հաղբատայ, փոխեցի եւ ետու հայրենիք... առի երկու գեղն փոխան գՀաղբատ հայրենիք ամենայն սահմանաւք, ոնց բնական եղեալ է հողով եւ ջրով, խոտամարգաւք, մայրիւք եւ ջաղացովք, գոմամարգերաւք (թերևս՝ գոմաւ, մարգերա՞ւք), լերամք եւ դաշտիւ: Եւ է այս գեղ ագատ յամենայն հարկէ ի պարոնաց, ի ձեռնաւորաց, ի գիւղականաց...»¹¹¹:

Տաթևի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու 906 թ. նավակատիքի ժամանակ Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորը «ընդ գնոյ ստացեալ» կալվածքներ է ընծայաբերում Տաթևի վանքին: Այդ կալվածքներից էին այժմյան Մեղրու շրջանի Կարճավան ավանը, «Գնէ (թագաւորն Սմբատ - Լ. Ս.) եւ գՀարժիս ի տերանցն Սիւնեաց և զայն ես ընծայէ

¹⁰⁴ Դ. 3, էջ 206-207, արձ. թիվ 666 (ներդիր):
¹⁰⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 6, (Իջևանի շրջան), կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան, Հո.Մ. Ջանփոլադյան, Երևան, 1977, էջ 24: Այսուհետև՝ Դ, 6:
¹⁰⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 131:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 158-159: Տես նաև էջ 149, 153:
¹⁰⁸ Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. I, էջ 238:
¹⁰⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 159:
¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 149, 153, 159:
¹¹¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 168-169

ագատ յամենայն հարկաց: Տայ և ի Գեղաքունի, ի Սողից գաւառի...»¹¹²: Առատ նվերներով աչքի է ընկնում հատկապես Սյունյաց իշխանաց իշխան Աշոտը¹¹³:

Շատ դեպքերում հավատացյալները, գնելով այս կամ այն կալվածք, ագարակը, գյուղը, գույքը նվիրաբերում էին առավելապես իրենց համայնքի հոգևոր օջախին: Բազմաթիվ վկայություններ կան «հայրենի հող» համարվող հողակտորների, այգիների, մարգագետինների, հնձանների նվիրատվության նպատակով գնման և վաճառքի մասին¹¹⁴: Բագարանի վիճագրերից մեկում կարդում ենք, թե ինչպես 1034 թ. Շապուհի որդի հայր Մարկոսը Հովհաննես-Սմբատ շահնշահից :ԵՌ: (5000) դրամով գնելով մի շարք հողակտորներ, աճեցնում է այգիներ, կառուցում հնձան և «ջաղաց մի Մրենի ետու ի ս. կաթողիկէս...»¹¹⁵: Գարբանելի որդի, իշխանաց իշխան Շապուհը, որ իրեն կոչում է «ի տոհմէն Պաիլաունի», գնում է «գլոռնակայ տափն» և նվիրաբերում Սանահնի վանքին¹¹⁶: Մի շարք գանձագին այգիներ են ձեռք բերում Հոռոմոսի, Բագնայրի վանքերը: Ոմն «Գարեգոյն երեց» Բագնայրի վանքին նվիրում է «... գանձագին տեղն զՆորաղբոյրիկ իւր ամենայն անդաստանաւք...»¹¹⁷: Բազմաթիվ կալվածներ են ձեռք բերում Հաղարծնի, Խաթրավանքի, Հաղպատի, Սանահնի, Օշականի և այլ վանական միաբանություններ:

Հայաստանի կրոնական հաստատությունները մեծ կարողություն են կուտակում Պետրոս Գ-ետաղարծ կաթողիկոսի գահակալության տարիներին (1019-1058): Հիշյալ վեհափառը, օրինակ հանդիսանալով մյուսներին, Բագնայրի եկեղեցուն է ընծայում իր «գանձագին հայրենիքը», ինչպես նաև « :Է: (7) տուն», «գանձագին կուղպականին,

¹¹² Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 166-167:

¹¹³ Նույն տեղում:

¹¹⁴ И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 447, 453, 455, 466, 474, Վ. տ. էջ 32, տե՛ս նաև էջ 10, 18, 21, 31, 33, 39, 40, 52:

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 18:

¹¹⁶ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 147-148:

¹¹⁷ Վ. տ., էջ 104-105:

որ Վասլին փնդկին ընդդէմ է»¹¹⁸:

Հետաքրքիր բովանդակություն ունի Ջուրջի թոռ Ամիրայի նվիրատվական արձանագրությունը: Նա գրում է. «գՅաղթա այգին, որ ի պարոն Տարսաիճէն գնեցի :ԴՌ: (4000) դրամ ու ի :Գ: (3) ջորի տվի ի սբ ուխտս...»¹¹⁹: Այս նվիրատվությունը չեղյալ հայտարարողները պարտավոր են :ԴՌ: դրամը և 3 ջորիները հետ վերադարձնել Նորավանքին: Վկայված հետաքրքրական փաստը ենթադրել է տալիս, որ հասարակության բոլոր անդամներն անխտիր, անկախ զբաղեցրած դիրքից ու պաշտոնից կարող էին ներգրավվել պարզ շուկայական հարաբերությունների մեջ, կատարել առք ու վաճառք, որոնց կանոնավորող օղակը Սյունյաց եպիսկոպոսարանն էր՝ հանձինն Նորավանքի և նրա սպասավորների: Պետրոս Գ-ետաղարծ կաթողիկոսը Անիի՝ Ապլղարիք մարզպանի կառուցած ս. Փրկիչ եկեղեցուն նվիրում է զգալի տիրույթներ, «որմով եւ ծառովք պտղաբերովք եւ անպտղաւք եւ խտտագետնովք, :Գ: (3) ար ջուր ագատ ի խալաւ եւ ի գեղջէ յամենայն հասուց...»¹²⁰:

Քաղաքական պայմաններից դրդված և երկրի շահերը նկատի ունենելով՝ թագավորը իրավունք ուներ ամբողջական գավառներ, քաղաքներ, գյուղեր ու ագարակներ ընծայել իրեն հավատարիմ ավատատերերին ի հաշիվ պետության անհավատարիմ անձանց տիրույթների: Օրինակ՝ Նախիջևանը կովախնձոր դարձավ Հայաստանի երկու հզոր իշխանական տոհմերի՝ Սյունեցիների և Արծրունիների միջև: Նույն երևույթը տեսնում ենք նաև վաղ միջնադարում: Հոգևորականությունը և եկեղեցին մշտապես նեցուկ են եղել երկրի գերագույն սյուզերենին, և վերջինս պարտավոր էր վարձահատույց լինել նաև նյութական արժեքների տրամադրմամբ, մանավանդ որ աշխարհիկ վերնախավի իշխանության բացակայության պայմաններում եկեղեցու հայրերն օժտված էին քաղաքական

¹¹⁸ Վ. տ., էջ 22:

¹¹⁹ Դ. 3, էջ 220:

¹²⁰ Վ. տ., էջ 20:

իշխանություն վարելու օրինականացված կարգավիճակով:

Հայ եկեղեցին ամուր հենարան և կապող օղակ էր ներավատական հարաբերություններում, ուստի առատ նվերներ էր ակնկալելու թագավորից, գահերեց և գահակալ իշխաններից: Եվ դժվար չէ նկատել նվիրատվությունների այն հեղեղը, որ հոսում էր դեպի վանքերի շտեմարանները: Քննարկվող ժամանակահատվածում՝ 9-14-րդ դարերում, հայ առավելապես բարձրաստիճան հոգևորականությունը նվիրատվության և գանձագին եղանակներով ստացավ բազմաթիվ անշարժ և շարժական գույք, հասութաբեր հաստատություններ, որոնց նկատմամբ ուներ սեփականության, քան տիրության իրավունք, որը հաստատագրված էր կանոնական որոշումներով, սովորության իրավունքով և զարգացած ավատատիրության դարաշրջանի «Գիր-վճիռներով»:

Օրինական ճանապարհով ստացված ժառանգությունը կարելի էր նվիրաբերել կամ օտարել որևէ կերպ: Այս առումով հետաքրքրական են Հուստինիանոս կայսեր նովելլաները, որոնք սկսվեցին կիրառվել ման Հայաստանում 6-րդ դարի առաջին կեսից սկսած:

Իբրև կանոն՝ հողը փոխանցվում էր հորից որդուն, եղբորը՝ ժառանգական իրավունքից զրկելով կանանց¹²¹: Հավանաբար դա չէր վերաբերում ազնվական դասի ղշխուհիներին: Օրինակ՝ Սյունյաց իշխան Վասակի դուստր Քուպղիդուխտը «զմտաւ ամելով գերկրատր կենաց ոչնչութիւնն», անգավակ լինելու և ծեր տարիք ունենալու պատճառով՝ Սյունյաց եպիսկոպոս Սողոմոնին նվիրում է «չէն մի Մաճ անուն ի Բաղաց գաւառի»¹²²: Չարմանալին այն է, որ հիշյալ գյուղը Քուպղիդուխտ իշխանուհու ամուսին Հրահատը նախապես գնել էր իր կնոջ եղբորից: Նվիրատվական վճիռը տեղի է ունեցել Հրահատ իշխանի մահվանից հետո և հաստատվել է Սողոմոն եպիսկոպոսի «վավերական մատանիով»¹²³: Այս կապակցությամբ ուշագրավ

¹²¹ Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 214, 216, 220, 223:

¹²² Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 159-160:

¹²³ Նույն տեղում, էջ 160:

վկայություններ ունենք վիճական արձանագրություններում: 1207 թ. ոմն Ավագ տիկին Արջոառիճի վանքին նվիրում է «հայրենի կես ակն ձիթահանքն, որ ի յիմ ծնողացն ի պսակի ներքեւ ինձ բաժինք էր հասել»¹²⁴: Հավանաբար Ավագ տիկինն իրավունք է ունեցել իր «բաժինքը» օտարել ամեն գնով՝ առանց որևէ մեկի հետ համաձայնեցնելու: Հայոց իշխանուհիների նվիրատվությունների մասին մի շարք վկայություններ կան հատկապես Սյունյաց նահանգում (Մարիամ, Սուփի, Շուշան, Քուպղիդուխտ, Համասպրուհի և այլք):

Կտակը վիճական արձանագրություններում երբեմն կոչվել է «Անդարձագիր»¹²⁵, որը Ն. Մառը թարգմանել է՝ завещание, իսկ Հ. Փափագյանը՝ «Փաստաթուղթ օտարման մասին՝ վակֆմանե»¹²⁶:

Աղջիկը ժառանգման կամ ժառանգելու իրավունք է ստանում միայն այն դեպքում, եթե չկան արական սեռի ժառանգներ¹²⁷:

Օրինակ՝ Սահակ Պարթևը արու զավակ չունեի, և Մովսես Խորենացու ու Ղազար Փարպեցու վկայմամբ՝ Տայքն անցավ դստերը:

«Մենք ցանկանում ենք, որ կանայք նույնպես մաս ստանան տոհմական կավածքներից», - կարդում ենք Հուստինիանոս կայսեր նովելլայում (§ 2)¹²⁸:

Գ. ՀԱՐԿԱՊԱՀԱՆՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՊԱՀԱՐԿՈՒԹՅԱՆ ԽՆԳԻՐԸ

Նվիրատվություններն, իբրև կանոն, ազատվում էին պետական և տեղական հարկերից¹²⁹ ու տուրքերից: Մակայն ապահարկության իմունիտետը կախված էր քաղաքական իրադրության կայունությունից և հաճախ անտեսվում կամ պարզապես ոտնահարվում էր

¹²⁴ Վ. տ., էջ 48:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 59:

¹²⁶ А. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XV-I-XVII вв., Ереван, 1972, с. 153, 155. Տե՛ս նաև՝ Գնել Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

¹²⁷ Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 206:

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 223:

¹²⁹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Գ, էջ 66-67:

հիմնականում օտար իշխողների տիրապետության օրոք: Ահա թե ինչու հոգևոր և աշխարհիկ ավատատերերն ամեն ջանք ու եռանդ գործադրում էին պահպանել եկեղեցու, ընդ որում, նաև վանական եղբայրությունների, ապահարկության իրավունքը, որը վաղուց ի վեր ամրագրված էր հոգևոր հայրերի կանոնական որոշումներով և արքայական հրովարտակներով: Ռազմաքաղաքական տեսակետից հզոր և ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ մեծ հեղինակություն վայելող ավատատերը կարող էր ինքնուրույն վերացնել կամ նվազեցնել զոնե տեղական նշանակության հարկերն ու տուրքերը: Այս առումով հատկապես աչքի է ընկնում Գեղարքունիքի մեծահամբավ իշխան Գրիգոր Սուփանը, որն իր կառուցած եկեղեցու քահանաներին ոչ միայն ազատում է «յարքունական ծանրութենէ և ի բեկարե», այլև նրանց վճարում է «յիսուն դրամ ի տարոջն, որ լինի հնգեցիկս»¹³⁰: Նշանավոր մեծահարուստ Ավետենց Սահմադինը «ի խալանէ եւ երրո՞րդ հարկէ ազատում է Մրենի, Արջուադիճի այգիները»¹³¹: Նույն Սահմադինը 1284 թ. հիշատակագրում է. «Գնեցի զՄրեն յիմ հալալ արդեանց եւ հաստատեցաք արձանագրով եւ թողաք զՄրենոյ տասնակն հացին, որ ի շարեատն»¹³²: «Հրամանաւ պարոն Սահմադինին,- կարդում ենք մեկ այլ վիճագրում,- <...> թողաք զՅաւշականին քահանայից զինչ հարկ որ կայր այգւոյ, բամբակի»¹³³: Մարգպան իշխանն իր չորս որդիների՝ Ասլանբեկի և այլոց հետ միասին Գոշավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն է նվիրում իր «հայրենեացն Յողջաբերդ այգի մի եւ :Ա: (1) գութանի հող՝ յար մնա (այսինքն՝ մշտապես) եւ ազատ յամէն հարկէ»¹³⁴: Շարիատ հարկից ազատվում են Արուճի և Ավանի եկեղեցիները: Սահմադինը 1288 թ. գրում է. «Թողի զԱւշականս զհացի եւ զդարմանի շարիատն»¹³⁵:

¹³⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 131:

¹³¹ Վ. տ., էջ 116, տես նաև էջ 106:

¹³² Նույն տեղում, էջ 126:

¹³³ Նույն տեղում, էջ 129:

¹³⁴ Դ, 6, էջ 85:

¹³⁵ Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, Երևան, 1998, էջ 146- 147, 221:

Հացի շարիատից ազատվում են Աշտարակի Ծիրանավոր և ս. Մարինե եկեղեցիների սպասավորները¹³⁶: Նույն կերպ են վարվում Գեշ մարդը, Հուսիկ ձեռնավորը և այլք¹³⁷: Պաշտոնական անձինք, ժողովրդի ծանր վիճակը նկատի ունենալով, վերացնում են շարիատի հարկը¹³⁸, որը, ըստ ուսումնասիրողների, նշանակել է «տոկոս, վաշխ, տուրք, հողային հարկ»¹³⁹: Կ. Ղաֆաղարյանի կարծիքով՝ շարիատը բնատուրք էր¹⁴⁰: Խոսելով ժողովրդից գանձվող հարկերի ու տուրքերի մասին, նկատի ունենալով չունևոր մարդկանց սոցիալական ծանր վիճակը, դեռևս Աղուենի ժողովը Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի համաձայնությամբ ընդունել էր մարդասիրական կարևոր որոշում՝ «Իսկ որոյ վար ու այգի ոչ է՝ (հարկերն ու տուրքերը) մի առցեն...»¹⁴¹:

Նվիրատվությունների ժամանակ պետական և տեղական հարկերից ազատելու բազմաթիվ փաստեր են գրանցված վիճակահարձանագրություններում¹⁴²:

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 221:

¹³⁷ Հ. Աճառյան, Հայերեն արձանատական բառարան, 3, Երևան, 1977, էջ 503-504:

¹³⁸ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 94. տես Կանոնք Վաչագանայ:

¹³⁹ Տես Աղվենի ժողովի 4-րդ հոդվածը: Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969 էջ 66:

¹⁴⁰ Կ. Ղաֆաղարյան, Երևան, Միջնադարյան հուշարձանները և վիճակահարձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 193:

¹⁴¹ Տես Աղվենի ժողովի 4-րդ հոդվածը: Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 66:

¹⁴² Դ, 1, էջ 34, Դ, 3, էջ 213, 217, Դ, 4, էջ 123, Դ, 5, էջ 53, Դ, 6, էջ 90:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՆՇԱՐԺ ԵՎ ՇԱՐԺԱԿԱՆ ԿԱՅՔԵՐԻ ԵՎ ԳՈՒՅՔԵՐԻ ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

Չաքարյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում երկրի գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերը երկրագործությունը (դաշտավարությամբ հանդերձ) էին և անասնապահությունը, որոնք, իբրև կանոն, զարգանում էին օտարի լուծը թոթափելուց հետո միայն: Նոր հիմունքներով էր ձևավորվում ժառանգական խոշոր հողատիրությունը, որը նախանշում էր նաև առևտրի ու արհեստների զարգացում: Աստիճանաբար յուրացվում են «ի կորոզ» խամ ու խոպան կամ լքված հողատարածքները, մի խոսքով՝ երկիրը զարթոնք է ապրում: Հանդես են գալիս մեծահարուստ մարդիկ հատկապես Չաքարյան իշխանների ազատագրած տարածքներում: Այս ամենի հետևանքով վերելք էին ապրելու նաև հոգևոր-կրթական և բարեգործական հաստատությունները, շենանալու էին վանքերն ու եկեղեցիները, որոնք հավատացյալ մեծահարուստներից ստանալու էին առատ շնորհաբաշխումներ ամենատարբեր եղանակներով ու ձևերով: Այս առումով առանձնանում են Հայաստանի տարբեր մասերում հանդես եկած մեծահարուստներ Ումեկը, Ճարը, Գեշ մարդը, Ավետենց Սահմադիևը, Տիգրան Հոնենցը և շատ ուրիշներ, որոնք պատմության մեջ հիշատակվում են իբրև հայրենամկեր բարեգործներ: Մակայն այս պահին նպատակահարմար ենք համարում խոսել հատկապես Տիգրան Հոնենցի կարողության մասին, որի առթիվ վկայված է Անիի իր իսկ կառուցած տաճարի՝ Ս. Գրիգորի հարավային պատի արևելյան հարթության վրա փորագրված 75 տողանոց նվիրատվական արձանագրության մեջ: Նույնական բնագիրը տրվում է Հ. Օրբելու ընթերցմամբ, առանց վերծանության պայմանական նշանների:

Ա. Տիգրան Հոնենցի նվիրատվությունը

«ԹՎԻՆ :ՈԿԴ: (1215) Շնորհիւն եւ ողորմութեամբ ԱՅ, յորժամ տիրեց քաղաքիս Անո հգար և տիեզերակալ ամիրսպասալար եւ մանդատութիւնսուցես Չաքարիա եւ որդի նորայ Շահնշահ, ես Տիգրան ծառայ ԱՅ, որդի Սմբատարենց Սուլեմա, յազգէն Հոնենց, վասն յերկարկենդանութեան տերանց իմոց եւ որդոց նոցայ շինեցի զվանքս սուրբ Գրիգորոյ, որ ի հինն մատուան Ածածին կոչիւր, որ էր քարափն եւ մացառ տեղեալ էր, զոր իմ հալալ գանձով գնեցի ի հերենէտիրաց եւ բազում աշխատութեամբ եւ գանձով պարսպեցի շուրջանակի, շինեցի զեկեղեցիս յանուն սրբոյն Լուսատրչին Գրիգորի եւ զարդարեցի բազում զարդիւք, փրկական նշանաւք, սուրբ խաչիւք ոսկիւք եւ արծաթիւք եւ պատկերագործ խատերով՝ զարդարեալ ոսկով եւ արծաթով եւ ակամբք եւ մարգարտալ եւ կանթեղաւք ոսկի եւ արծաթի եւ նշխարաւք սրբոց առաքելոց մարտիրոսաց, եւ մասամբ Ածընկալ եւ տէրունական խաչին, եւ ամենայն ցեղ սպասք յոսկո եւ արծաթո եւ բազում զարդաւք: Շինեցի զամենայն ցեղ զբնակարան վանականաց եւ իշխանաց, եւ կարգեցի ի սմայ քահանայք պատարագողք մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի, որ անխափան պատարագ մատչի վասն արեւշատութեան տերանց իմոց Շահնշահի եւ որդոց իւրոց, եւ վասն թողութեան մեղաց իմոց, եւ ետու ընծայս ի վանքս սուրբ Գրիգորոյ հայրենիք զոր գնել էի գանձով, եւ վճռմամբ հայրենէտիրաց եւ զոր ես ի հիմնէ շինել էի զայսոսիկ՝ Գառոթիսնեց գեղոն կէսն, Քարիտին :Է: (7) դանկն, Մշակունեց կէսն, Կաղղուց կէսն, Յամաթովն բոլոր, Խուզած Մահմուդի ի Կարուց յերկիրն ու Յընդոյ :Բ: (2) դանգն, Խաչորկանն հողերն եւ Փնդուկն, ի քաղաքիս հայրենիք բաղնիսն ու միլն ի Մողանիս, խանապարն կուղպակնովն ու Կամարակապ փնդուկն ու մարագն հետ բաղնեցն, Տէր Սարգսի ախոռն ու մարագն զոր գնեցի կալն եւ :Բ: (2) ակն ձիթահանք եւ ախոռնի ու մարագնի վանիցս, ի դռանս վանիցս առջեւ պահեզն ու լանջին չուրվի Գլիճորի դուռն ինչվի գետն ու գետեզերն, պահեզն զոր գնել էի եւ շինել Դվնա դռանն, կէս

ակն ջաղաց, թարփ մի բոլոր ու մին այլ թարփին շաբաթ :Բ: (2) ար, Գլիծորին ջաղաց :Ա: (1) թարփն շաբաթ :Բ: (2) ար ի Բէշքենակապէն ինչուրփի կարմունջն գետին կէսն իմ գնած է, Պապենց խանաբարն :Դ: (4) դանգն ու դռան կուղպակն, բոլոր տներ Հատեցոնց, զուկակի, քաղաքիս դռանս բազում հողեր գնած, այգի :Ա: (1) Յերեւան, այգի :Ա: (1) Յոշական, այգի :Ա: (1) ի Կոշ, էգի :Ա: (1) Յարուն որ Մագոտն կոչի, այգի :Ա: (1) ի Մրեն, այգի :Ա: (1) ի Ծմակին, որ Կաթողիկէի հող կոչի, զայս որ գնած է, եւ այլ բազում գրաւկնած էր զոր ոչ արձանագրեցի, վանասցս էի տվել ու թէ տերքն թափեն ոսկին վանասցս զոր ուրիշ իմ անդարձագրին եմ գրել: Եւ զվանքն Բեխենց կոչեցեալ, զոր ես շինեցի եւ նորոգեցի, ընծայաւք փարթամացուցի ամենովն սուրբ Գրիգորոյ վանասցս հոգացողս հոգայ զորպիսութիւն: Արդ թէ որ ի մեծաց կամ ի փոքունց յիմոց կամ յատարաց, զոր ինչ արձանագրիս է, խաբանել ջանա կամ թէ իրք շորթէ յարդեանցս, որ ի սմա հաստատեալ է, կամ զիշատակ զմեղուցեալ ծառայիս ԱՅ, խաբանէ զինչ եւ իցէ պատճառաւք, այնպիսին որոշեալ լինի ի փառացն որոյն ԱՅ, եւ պատիժս զԿաննի եւ զՅուդաի ժառանգեսցէ, ի զլուխ իւր եւ երեք սուրբ ժողովոցն եւ :Թ: (9) դասուց հրեշտակաց նզովեալ եղիցի եւ մեր մեղացս համարս տացեն առաջի ԱՅ, եւ կամարաբքն եւ հաստատուն պահողքն արինին ՅԱՅ: ԻՍՐԱԷՂ ԳՐԻՉ»¹⁴³:

Ինչպես երևում է արձանագրությունից՝

1. Տիգրան Հոնենցի կառուցած Ս. Գրիգոր եկեղեցու տեղում նախապես եղել է Ս. Աստվածածին մատուռը,
2. Բնագիրն աչքի է ընկնում հատկապես ոսկեղեն և արծաթեղեն իրերի նվիրատվությամբ,
3. Նվիրատուն Ս. Գրիգոր եկեղեցուն է շնորհել ձիթհանքեր՝ ամբողջովին կամ մասնակիորեն, մարագներ, ախոռներ, բաղնիք, կալատեղեր և այլն:
4. Արձանագրությունն աչքի է ընկնում նաև լեզվաոճական

¹⁴³ Դ, 1. էջ 62-63: Հմմտ. Հ. Մանանյան, Քննական տեսություն, հ. Գ, էջ 156-157:

առումով: Օգտագործված են տեղական բարբառի կամ խոսվածքի բնորոշ արտահայտություններ (չուրվի, ինչվի, ինչուրվի, իգի, գրավկնել և այլն):

Կարևորն այն է, որ մեզ հայտնի է արձանագրությունը փորագրող վարպետի անունը՝ Իսրաէլ (Իսրայել) գրիչ:

Համանման նկարագրի ենք հանդիպում Մարմաշենի 1225 թ. վիճագրերում (տես «Հավելվածի» 21-22-րդ արձանագրությունները): Գրիգոր արքեպիսկոպոս Պահլավունին, պահպանելով քաղաքավարության ընդունելի կանոնները, նախապես նշում է «աստուածաւեր պատրոններ» աթաբակ Իվանեին և ամիրսպասալար Չաքարեի որդի Շահնշահին, որոնց հրամանով նորոգվել է Մարմաշենի վանքը: Հարգանքի տուրք է մատուցում Ապուղամր մագիստրոսի որդի տեր Գրիգոր եպիսկոպոսին, ապա նաև իր հարազատին՝ Խարիփին, իշխանաց իշխան Վահրամի թոռներին, որոնք ներկայացված են իբրև Գրիգոր Լուսավորչի շառավիղներ: Ապա հաջորդաբար մեկ առ մեկ ներկայացվում են այն բոլոր նվիրատվությունները, որոնք շնորհվել են այս հոշակավոր վանական միաբանության անդամներին՝ «հոլով գեղարեայս, այգեստանս, կուղպականի, ջաղացանի...» Վանական միաբանությանը հատկացնում են մի շարք գյուղեր՝ «լերամբ եւ դաշտաւք: Աւանդեցաք ի սա (իմա՝ Մարմաշենի վանքին)» հանձին վանահայր Երեմիայի՝ «գեղս եւ ագարակս գանձագինս՝ զԲագարանի գեղ եւ զիւր ագարակն, զԳողիսն եւ զՊորտանգն, զԱրագէճ (զուցե Արագեղ») եւ զԱզատայ, զԱզասմանէն եւ Եզնկայ եւ յԱշականի այգիք եւ երեք ջաղաց ի Դոդս, ի յԱշտարակի այգի, ի Կարբոյ դաշտի այգի, ի Մերկելի այգի, ի Վժան այգի, ի Մրենի այգիք, ի յԱնի տներ եւ կղպականի»: Նշվում է, որ Մարմաշենի վանքը «աւերեալ էր յանաւրինաց եւ զվանքս գեղ արարեալ էր», իսկ կաթողիկէ եկեղեցին «բերդանման ամրացուցեալ էր»: Վանական միաբանությունը գտնվում էր «ի խաւարի սգաւորութեան՝ զրկեալ յամենայն գոյից մինչև յաւուրս յայտոսիկ», ապա «արի զաւրական» Խարիփի աջակցությամբ հեռացնում են վանքի տարածքը զբաղեցրած բնակիչներին, որից

հետո Մարմաշենի վանքը «եղև բնակարան սրբոց քահանայից եւ կրանատրաց»:

Պահլավունի իշխանները նույն 1225 թ. արձանագրությամբ վանական միաբանությանը շնորհում են «ոսկեղէն եւ արծաթեղէն» սրբազան մասունքներ, ընդ որում նաև «հայրենի գիւղ Ագատան», որը վերանվանվում է Տիրաշէն: Ապա ցավով արձանագրվում է, թե ինչպես Պահլավունիների արյունակիցը՝ մագիստրոս Խարիփը «մարտիրոսացաւ ի պատերազմի անարիմաց», իսկ նրա եղբայր Գրիգոր եպիսկոպոսը, հանգուցյալի մարմինը հողին է հանձնում Մարմաշենի վանքում՝ իրենց նախնու՝ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու կողքին¹⁴⁴:

Բ. Գյուղերի, ազարակների և հողատարածքների նվիրատվություն

Վիմական արձանագրություններում բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել գյուղերի նվիրատվության մասին: Գյուղը նվիրաբերվում էր կամ ամբողջովին, կամ մասնակիորեն, այսինքն՝ նրա կես մասը¹⁴⁵:

Գյուղերի նվիրատվության գործառույթում երբեմն նշվում է, որ գյուղը (նաև կալվածքը) տրվում է «ոչ ի հարկէ», «ոչ յաւագաց բռնութենէ» կամ «յարբելութենէ», այսինքն՝ հարբած վիճակում, այլ «վասն հոգու փրկութեան»¹⁴⁶: Նվիրատվական պայմանագրում նշվում է օտարողի ցանկության մասին, թե ինչպես պետք է վարվել շնորհված գյուղի հետ հետագայում: 844 թ. կալվածագրերից մեկում հատուկ նշվում է, որ Դավիթ եպիսկոպոսը Նորաշինիկ գյուղը կարող է «ուտել և վայելել, պահել և ունել, գնոյ տալ և գրաւական դնել և զինչ կամք են՝ առնել մինչև յաւիտեանս ժամանակաց»¹⁴⁷: Մոտավորապես նույն

¹⁴⁴ И. А. Орбели. Избранные труды, Ереван, 1963, с.443: Հմմտ. Հ. Շահխաբունյանց, հ. 2, էջ 521:

¹⁴⁵ Վ. տ. էջ 15, 16, 20, 28, 33, 57, 58, 104, 105: Հմմտ. Սարգիս Ջալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփղիս, 1858, էջ 120:

¹⁴⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 152-153:

¹⁴⁷ Նույն տեղում:

պահանջներն են ներկայացնում Փիլիպե Բ¹⁴⁸ և Ջևանշեր¹⁴⁹ իշխաններն ու Քուպղիդուխտ իշխանուհին¹⁵⁰: Ընդհակառակն, Տաթև գյուղի նվիրագրում նվիրատու գահերեց իշխանը պատգամում էր «զգիւղդ (Տաթևը) սահմանաւոյ յեկեղեցւոյդ մի իշխեսցեսն հեռացուցանել՝ մի վաճառել, մի փոխել, մի գրաւական դնել»¹⁵¹:

Հոգևոր հայրերն ամենուր արձանագրում էին, որ իրենց ունեց վածքն ու հասութաբեր հաստատությունները ձեռք են բերել ամենատարբեր եղանակներով՝ «ոչ ի գրկմանէ և յափշտակութեանց», «ոչ ի գեղէ», այլ հիմնականում «հոգեցատուր» կամ «զանձագին» եղանակներով¹⁵²: Ի դեպ՝ «ոչ ի գեղէ» կապակցությունը Լ. Բաբայանի կարծիքով նշանակել է «համայնքի հողը»¹⁵³: Վիմական արձանագրություններում բազմաթիվ վկայություններ կան հողատարածքների նվիրատվության մասին¹⁵⁴:

910 թ.. ավարտելով Եղեգնաձորի շրջանում գտնվող Քարկոփի (Խոտակերաց) վանքի կառուցումը, իշխանաց իշխան Աշոտի կինը՝ իշխանուհի Շուշանն իր որդիների հետ միասին վանքի սպասավորներին է նվիրում «զգեաւոս Արաստամուխ ի սուրբ ուխտս իւր սահմանովք գոր իւրեանց հարբն կերեալ էին վասն երանելի իշխանին եւ իմ՝ Շուշանի՝ Սիւնեաց տիկնոջ...»¹⁵⁵: Այս արարողությանն անձամբ մասնակցել է Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոս պատմիչը¹⁵⁶:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 153:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 158:

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 160:

¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 151:

¹⁵² Նույն տեղում, էջ 153:

¹⁵³ Լ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը 13-14-րդ դարերում, Երևան, 1964, էջ 535:

¹⁵⁴ Հողերի նվիրատվության մասին տես Վ. տ., էջ 18, 40, 55, 58, 94, 96, 100, 103, 110, 125, 165: Երբեմն հիշատակվում է, թե քանի օրավար հող է նվիրաբերվում: Մենք վկայություններ ենք գտել «Ա: արավար» (Վ. տ., էջ 73), «քսան արավար» (Վ. տ., էջ 64), «30 արավար» (Վ. տ., էջ 158) «40 արավար» (Վ. տ., էջ 58) և այլն:

¹⁵⁵ Դ, 3, էջ 206-207, Ներդիր, արձ. թիվ 666:

¹⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 215-216:

Պատմագրի Ստեփանոս Օրբելյանը նշում է, որ «յիշելով զունայնութիւն վայրկենի կենացս...», Նորավանքին է ընծայում «զՉվա գեղն իր բոլոր սահմանաւքն ազատ յամէն աշխարհական հարկաց՝ ի դիւանէ ի խալանէ եւ յամէն չարէ, զոր գնել էի յիմ ախարաւէն՝ Ջալալէն եւ տվել ի գինն :ԻԱ: (21) հազար դրամ եւ Փոշահանքն, զՄԲ Սահակ եւ զԱբասաշէն, եւ այլ ետու յիմ հալալ հայրենաբաժնէն ի Հրալշկաբերդ, զՔարկոփելեանքն իւր սահմանաւքն եւ յեղեգնաձորին՝ զԱրատեսն իւր գեղովն եւ ամէն հայրենիքն ի մաս ժառանգութեան ի սբ ուխտս Նորավանից հայրենիք անխախտ եւ անդաւի մինչեւ ի գալուստն Այստուծոյ...»¹⁵⁷: Նույն Ստեփանոս Օրբելյանը Նորավանքի միաբանութեանն է ընծայում «զԱրատես, որ մեր սեփական հայրենիք էր իւր ամէն սահմանաւք՝ գեղով...»¹⁵⁸: Ինչպես տեսնում ենք, եթե Չվա (Չուա) գյուղը և մյուսները «գանձագին» էին, ապա Արատեսը, Հրաշկաբերդն ու Քարկոփավանքը կազմում էին պատմիչ-մետրոպոլիտի ժառանգական սեփականությունը, այսինքն՝ նրա «սեփական հայրենիքն» էին հանդիսանում: Վիճաբանում հատուկ նշված է, որ Նորավանքին նվիրաբերված հիշյալ բոլոր գյուղերն ազատվում են «աշխարհական հարկէ»:

Շարունակենք: Պատմագրի հորեղբայր Սմբատ գահերեց իշխանը, ավարտելով Նորավանքի մեծ եկեղեցու գավթի կառուցումը, տեղի հոգևոր հայրերին տալիս է «:Բ: գեղ ի մԲ Նախավկայս զԱվէշ ու զԱնապատ և յԱկոռի գնորատունկ մեծ այգին իւր կիրակնաջրովն»¹⁵⁹:

Հովհաննեսի որդի Ստեփանոսը գրում է. «Գնեցի գիտորակերտ եւ զիւր գեղն, զայգին, որ ի Շղեր վանիցս յախտեան ի :ԿԱ: (61) սպիտակ սուլտանի¹⁶⁰: Սոփիա Սյունյաց տիկինը, ավարտելով՝ Գնդեվանքի կառուցումը,¹⁶¹ նրա սպասավորներին նվիրում է «գերկու գիւղ ի

ժառանգութիւն» նորահաստատ վանական միաբանությանը¹⁶²: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում մի շարք գյուղեր է ստանում Հաղպատի վանքը¹⁶³: Լիպարիտ Օրբելյանը, Նորավանքի Ս. Նախավկա եկեղեցին կառուցելուց հետո նրան նվիրում է երկու գյուղ. «զԱզարակի ձոր ու Տխարբ իւր սահմանաւքն...»¹⁶⁴: Մարմաշենի վանքը իբրև նվեր ստանում է «հայրենի գեղն Ազատա»¹⁶⁵: Ինչպես նշեցինք, երբեմն նվիրաբերվում էր գյուղի միայն կեսը¹⁶⁶ Ոմն Կարապետ հավատացյալ, իր եղբայր Դավթի հետ միասին նշում է, որ «զմեր գանձագին գեղն՝ զՎահրամագեղ և զԼամազանցն իւրեանց ամէն հող ու ջրով... Կարբի զմեր գնած եւ զմեր ձեռատունկս այգին...որ սեփական հայրենիք էր եկեղեցոյս եւ ի չարէ եւ ի դառն բերմանց ժամանակին ելեալ էր ի վանացս...դարձուցաք, ընծայեցաք եւ պահարան զարդարեալ ոսկով եւ արծաթով...»¹⁶⁷:

Գ. Ջրաղացների նվիրատվություն

Հասութաբեր հաստատությունների մեջ առանձին կարևորություն ունեին ջրաղացները, որոնք նվիրաբերվում կամ վաճառվում էին ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն¹⁶⁸: Այսպես՝ Գրիգոր Սյունյաց վարդապետը նշում է, որ գնելով «զՀուներո ջաղաց ի հալալ արդեանց իմոց եւ ետու ընծա մԲ Ածածնիս», ինպես նաև «զՅուրա հողն»¹⁶⁹: Ապիրատի որդի Շարափշահը 1234 թ. գրում է, որ «ետու ի մեր սեփական եկեղեցիս (Բագնայրի - Լ. Ս.) ի սուրբ Աստուածածինս :Գ: (3) ակն ջաղաց ի Շիրակուանին (իմա՝ Շիրակավանին)»¹⁷⁰:

¹⁶² Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 191:

¹⁶³ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 150, 155, 156, 168, 177, 194, 213:

¹⁶⁴ Դ, 3, էջ 211:

¹⁶⁵ Վ. տ. էջ 70-71:

¹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 56-57:

¹⁶⁷ Վ. տ., էջ 43: Գյուղերի նվիրատվությունների մասին տես՝ նույն տեղում էջ 44, 47, 57, 70, 74, 95, 110, 131, Դ, 6, էջ 92, 136:

¹⁶⁸ Դ, 2, էջ 41:

¹⁶⁹ Նույն տեղում:

¹⁷⁰ Վ. տ., էջ 78:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 125, արձ. թիվ 363:

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 125-216, արձ. թիվ 685.:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 218-219, ներդիր, արձ. թիվ 692:

¹⁶⁰ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 150, տես նաև՝ 155, 157, 168, 177 էջերը:

¹⁶¹ Դ, 3, էջ 211:

Ջրադաց է ստանում նաև Հոռոմայրը, որի ընծայատունն նշում է, որ տալիս է իր «հայրենի ջրադացն, կողպակն, արտերը»¹⁷¹: Ուն «Վարդան կրաւնատր», կառուցելով «Քարահատին ջրադացը», նվիրում է այն Տաթևի վանքի Սուրբ Առաքելոց եկեղեցուն¹⁷², Մարմաշենի վանքը ստանում է «յայնկոյս գետոյն ջրադացանի»¹⁷³: Բագարանի վիմագրերից մեկում կարդում ենք, որ այս հանրահռչակ եկեղեցին նվիրատուներից ստացել է Մրենում մի ջրադաց¹⁷⁴, ապա նաև «Ջրադացի բակ» - «Ջադաց բակն շինեցաք եւ տվաք ի սբ կաթողիկէս»¹⁷⁵: Առյուծ Հոգևորյանը Հոռոմոսի վանքին նվիրում է իր հայրենի կողպակը և ջրադացը, «յոր աւերման տաթարին ջաղակցանիս աւեր և գրաւական էր. :Խ: (40) դահեկան տուի և զջադացն թափեցի»¹⁷⁶: Ինչպես տեսնում ենք, այդ ջրադացն ավերել էին թաթար-մոնղոլները և գրավի տակ էին դրել այն: Առյուծ Հոգևորյանը, վճարելով 40 դահեկան, զավթողներից հետ, վերցրել ջրադացը և նվիրաբերել Հոռոմոսի վանքին: Նվիրատվության եղանակով ջրադաց է ստանում Բագնայրի վանքը¹⁷⁷: Արձանագրություններում վկայություններ կան, որ սեփական (տվյալ ազգատոհմին պատկանող) ջրադացներն անվանվել են «տնաջաղաց»¹⁷⁸: Հաղպատի նշանավոր առաջնորդներից մեկը՝ տեր Սարգիսը 1086 թ. արձանագրության մեջ նշում է, որ իր կառուցած ջրադացը՝ նվիրատուի խոսքերով ասած՝ «արարի ազատադաց»¹⁷⁹: (Պրոֆեսոր Կ. Ղաֆադարյանն այս արձանագրության բնագիրը ընդօրինակել է Մ. Բժշկյանից): Այժմ փորձենք կռահել, թե ինչ է նշանակում «ազատադաց»: Եզրույթը,

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 131:
¹⁷² Դ, 2, էջ 20:
¹⁷³ Վ. տ, էջ 70:
¹⁷⁴ Վ. տ., էջ 18:
¹⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 68:
¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 95:
¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 104:
¹⁷⁸ Դ, 5, էջ 28:
¹⁷⁹ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 263 (բերված է Մ. Բժշկյանից), տես նաև Վ. տ., էջ 25:

ինչպես տեսնում ենք, բարդ է և կազմված է «ազատ» և «ադաց» բառերի միակցումից: Կարծում ենք, Սարգիս եպիսկոպոսի կառուցած ջրադացն այդպես է կոչվել այն պատճառով, որ նրանից ազատորեն կարող էին օգտվել ոչ միայն վանական եղբայրության անդամները, այլև շրջակա գյուղացիական ընտանիքներն անխտիր: Հետաքրքիր է նկատել, որ մինչև վերջերս Սյունիքի մարզի Սիսիանի ենթաշրջանի Շաղատ գյուղում մի շարք ջրադացներ շարունակվում էին ավանդաբար կոչվել կառուցող ազգատոհմերի անունով՝ Բայրամենց, Մուրադենց, Հաթոյենց, Կարախանենց, Դալագենց և Միրզոյենց և այլն¹⁸⁰: Մի շարք ջրադացներ ունեին Անիի (Գլիճորում), Բագարանի, Հաթիճի, Գետիկի, Հոռոմոսի, Բագնայրի, Հոռոմայրի, Մարմաշենի, Սանահնի, Նորատուսի և այլ վանական միաբանությունները¹⁸¹: Վկայություններ կան, երբ նախկինում սխալ ձևով կառուցված ջրադացները երբեմն քանդում էին և հիմնովին նորոգում այլ հիմունքներով: Սկզբնաղբյուրներում նշվում է, թե ինչպես Ջաքարե ամիրսպասախարը քանդել է տալիս Հոռոմոսի վանքի ջրադացը, քանզի «... հակառակ ջրիս շինած էր և վերստին հաստատեցի զգուրս ի վանքս Հոռոմոսի»¹⁸²:

Այժմ հանգամանորեն անդրադառնանք Գեղարքունիքի առավել ուշագրավ հուշարձանախմբերից մեկի՝ Վանեվանի 20 տողանոց արձանագրությանը, որն ուղղակիորեն առնչվում է խնդրո առարկա՝ ջրօգտագործման ոլորտին:

Գ. Մղարաղես Շաղոռի Բագրասունու 903 թ. վանեվանյան արձանագրությունը

Բնագիրը փորագրված է Մ. Գրիգոր եկեղեցու գմբեթի թմբուկի հյուսիս-արևմտյան և արևմտյան կողերին: Ահա այն.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ. ԵՍ ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, ՀԱՅՈՑ ՄՊԱ-
 ԲԱՊԵՏ, ՏԵՐԱՆՑ | ՏՐ, ՈՐԴԻ ԱՇՈՏԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐԻ, Ի

¹⁸⁰ Գ. Խաչատրյան, Գ. Մուրադյան, Շաղատ, Երևան, 2003, էջ 28:
¹⁸¹ Վ. տ., էջ 18, 43, 44, 47, 53, 57, 70, 110, 116, 131:
¹⁸² Նույն տեղում, էջ 47:

ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՄԵԾԻ ՍԸՆՊԱՏԱՅ, ՀԱՐԱՋԱՏ ԵՂԲԱՒԻ ԻՍՈՅ, ԵՒ ՎԵՐԱԴԻՏՈՂԻ ՀԱՅՈՑ | ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՅԵՒԱՆԻՍԻ, ԻՍԱՅԱՅ ԵՒ ԾԱՆԵԱՅ ԹԷ ԱՄԵՆԱՅՆ ՓԱՌՔ ԵՒ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ԸՍՊԱՌԵԼՈՑ ԵՆ ԵՒ ՎԱՂԻԻ ԿՈՐԸՆՉԵԼՈՑ. ԵՒ ՄԵԾԱՓՈՓԱԳ ՏԵՆՉԱՆՈՎՔ | ՎԵՐԱԿԱՅՈՒ ԵՒ ՏԵՍՈՒՉ ԱՌՆԵԼՈՎ ՋՔՈՅՐ ԻՄ ՄԱՐԻԱՄ, ՍԻՆԵԱՅ ՏԻԿԻՆ ՅԻՒՐԻՈՒՄ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ի ՎԱՆԵՎԱՆԻ ՎԱՆՍ, ՏՈՒՆ ԱՅ. ԿԱՆԳՆԵԼ ՎԻՍԱՏԱՇՍ| ԿՈՓԱԾՈՎՔ, ՇԱՏԱԾԱՆ ԳԱՆՉԻՔ ԵՒ ՄԵԾԱՋԱՆ ՎԱՍՏԱԿՈՎՔ ԿԱՏԱՐԵԼ,| ԹԵՐԵՒՍ ԼԻՑԻ ԻՆՉ ՈՂՈՐՍՈՒԹԻՒՆ ՅԱՅՆՄ ԱՌՈՒՐՆ՝ ՅՈՐԺԱՄ ԲԱՆՔՆ ԱՊԱՌԻՆ ԵՒ ԳՈՐԾՔ ԹԱԳԱՒՈՐԵՆ: ԵՒ ՏՈՒԱՔ Ի ՔԵՁ ՎԱՆԱՎԱՆՈՒ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅՐ ԱՔՐԱՀԱՄ ԱՂԱԹԵԼ ԵՒ ՎԱՅԵԼԵԼ ԵՒ ՈՐ ԱՅԼ ՀԵՏ ՔՈ ԱՅԼ ՅԱՋՈՐԴԻՆ | ԵՒ ՊԱՇՏԱԻՆԵԱՅՔ ԽՈՐԱՆԻԴ ՅՈՐԺԱՄ ԺՈՂՈՎԻՔ ՄԻԱԲԱՆ ՅԱՂԱԹՄ | ԵՒ ԿԵՐԱԿՐԻՔ ԱՆՍԱՀԱԿԱՆ ԿԵՐԱԿՐՈՅՆ՝ ՀԻՇԵՍՁԻՔ ՁԻՄ ԵՒ ՁԻՄՆ, ՁԻ ԱՐԱՍՅԷ ՈՂՈՐՍՈՒԹԻՒՆ ՈՂՈՐՄԱԾՆ ԱԾ: :Դ: ԳԵՂՈ ՍԱՀՄԱՆ ԿՈԹԱՔԱՐ, ՇԱՒԱՌՆԱՀՈԼՆ, ԳԵՏԱՄԷՋՆ, ԿԹԱՆՈՑ. ԳԵՏԱՎԱՆԱՅ ԾՈՎՆ: ՄԿ: (260) ԴՐԱՄ, Ի ԿՈԹԱՔԱՐ :ՇԼ: (530) Ի ԲՈՏԵԼԵՅՆ :ՈԿ: (660) ՅԱԴԻԲՈՂԱՆԱՅ : ՋԼ: (990), Ի ԿԱՐԲԻՆ ԳԵ | ՏԵՐԵՆ ԵՒ ՆԱԻԵՐԵՆ: ՏՐ ԱՔԻՍՈՂՈՄ. ՏՐ ԱԹԱՆԱՍ|: Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՈՑ: ՅԾԲ: (903): ԱՄՊԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՍՏ ԱՍՏԻՈՒԾՈՎ ԲԵՐԱԻ ՋՈՒՐՍ ՅՈՆՃՈՌ... ԵՆ | ԱՅ, ԴԱԹԻ ՁԵՌԱԻՔ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆԱԻՔ, ՋՈՐ ՅԱՌԱՋ ԲԵՐԱԾ ԷՐ. ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ¹⁸³:

«Արձանագրության վերջին, ջուր բերելուն վերաբերող մասը հավելում է. գրված է անփույթ, տառերի սղումներով և միացումներով. բայց և ոչ շատ ուշ առաջինից, իր բովանդակությամբ այն կարելի է անջատ համարել առաջինից», - գրում է Ս. Բարխուդարյանը:

Իրոք այս հատվածը, ինչպես նաև «ՏՐ ԱՔԻՍՈՂՈՄ, ՏՐ ԱԹԱՆԱՍ» անունները բացակայում են Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական» մատյանում: Պատմիչը դրանց

¹⁸³ Դ. 4, էջ 121-122:

փոխարեն ավելացրել է անեծքի բանաձևը. «Որում մի որ իշխեսցէ հակառակել: Եւ թէ յանդգնի որ՝ յ318 հայրապետացն նգովեալ եղիցի և մասն և բաժին գՅուղային առցէ. ի թուիս Հայոց ՅԾԲ (352)»¹⁸⁴:

Ստեփանոս Օրբելյանն այն եզակի պատմիչներից է, որ իբրև սկզբնաղբյուր օգտագործել է վիճազորերը, սակայն, ինչպես նկատում է Գրիգոր Գրիգորյանը, բովանդակությունը չխաթարող «անմշան խմբագրական շտկումներով»¹⁸⁵:

Օրինակ՝ բնագրի «:Դ: գեղո սահման՝ Կոթաքար, Շաւառնահողն, Գետամէջն, Կթանոց, Գետավանաց ծովն» շարքում Ստեփանոս Օրբելյանը Կոթաքարից հետո ավելացրել է «Աղաբոյ վանսն», այսինքն՝ թվարկել է «հինգ գեղոց սահման»¹⁸⁶:

Ըստ երևույթին Աղաբոյ վանքը պատմիչի մետրոպոլիտության շրջանում է ներառվել Վանեվանի վիճակի մեջ: Մենք հակված չենք կարծելու, թե խնդրո առարկա տեղանունը արձանագրությունը սխալ վերծանելու հետևանք է:

Թվարկված այս գյուղերից հայտնի է Կթանոցը, որը Վանեվանն է (ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու ենթաշրջանի Արծվանիստը): Իբրև բնակավայր այն հիշատակվում է մենաստանի շինարարության հանգամանքների կապակցությամբ¹⁸⁷, ինչպես նաև Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերի ցանկում՝ 7 չափ հարկով¹⁸⁸: Հարկաչափի միավորից կարելի է կռահել, որ Կթանոցը եղել է փոքր գյուղ:

Շավառնահողն թերևս հիշատակված է Արծվանիստ գյուղից դեպի հարավ գտնվող սահմանախաչի արձանագրության մեջ՝ Շաւառվ-նով ձևով, ինչպես ենթադրում է Ս. Բարխուդարյանը¹⁸⁹:

Սահմանախաչը կանգնեցվել է 1275 թ. Շավառնահողն և Անմեռ գյուղերի սահմանաբաժան վայրում:

¹⁸⁴ Նույն տեղում:
¹⁸⁵ Գրիգոր Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը, 1973, էջ 95:
¹⁸⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 131:
¹⁸⁷ Նույն տեղում:
¹⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 373:
¹⁸⁹ Դ. 4, էջ 120:

Արձանագրության մեջ հիշատակված տեղանունները պարզելու համար մեծ ջանքեր են գործադրել նախորդ ուսումնասիրողները: Օրինակ, Մ. Սմբատյանցը Կոթաքարը նույնացնում է Կոթ գյուղաքաղաքի հետ: Նա գրում է. «... մինչև ներքին Ադիյաման գիւղն՝ որ ի հնումն Կոթ գիւղաքաղաք կամ Կոթաքար»¹⁹⁰: Նույն ժամանակաշրջանի (851-901թթ.) մեկ այլ արձանագրության մեջ, որը փորագրված է եղել Մաքենյաց վանքի արևելյան և արևմտյան պատերին¹⁹¹ Սյունյաց Գրիգոր Մուփան իշխանը վանքին նվիրել է «:Մ: (200) դրամ ի Կաթկայ»¹⁹² ուրեմն Կոթը պատկանում էր նրան, և Շապուհ Բագրատունին ինքնիշխանի իրավունքով միայն կարող էր Կոթաքարից ստացվող շահույթի որոշակի մասը հատկացնել Վանեվանին: Որ Կոթը Սյունյաց Գրիգոր Մուփան 2-րդի ժառանգական սեփականությունն է եղել, հավաստվում է նաև Կոթա ս. Աստվածածնի շինարարական արձանագրությամբ. «...քաղաքագիւղս Կոթա՝ ի կացուածի ինոց նախնեացն...»¹⁹³: Սմբատյանցը չի նշում օգտագործած աղբյուրները, ինչի հիման վրա կարելի կլիներ հանգել նման եզրակացության:

Տեղագիրը արձանագրության վերջին մասը այլ կերպ է վերծանել՝ Գետավանաց ծովն տեղանունից առաջ ավելացնելով ի նախդիրը. «ի Գետավանաց ծովն :ՄԿ: դրամ»¹⁹⁴ հետևաբար «ի Կոթաքարեն» կապակցությունը մնում է անավարտ: Բացի դրանից՝ նա Շավառնահոլն վերծանել է Շաւարնահոլն¹⁹⁵, ըստ երևույթին մտածելով, որ դա բարդ բառ է՝ վերջին հող բաղադրիչով:

Վանեվանի խնդրո առարկա արձանագրությունը վերծանել և հրատարակել են նաև Շահխաթունյանցը և Ջալալյանցը: Առաջինը գրում է, որ, անձամբ ընդօրինակելով արձանագրությունը, համեմատել

¹⁹⁰ Հմմտ. Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 563:

¹⁹¹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 131:

¹⁹² Նույն տեղում:

¹⁹³ Նույն տեղում:

¹⁹⁴ Մ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 563:

¹⁹⁵ Հ. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, 2, Էջմիածին, 1842, էջ 251:

է Ստեփանոս Օրբելյանի ընթերցվածի հետ և գտել «գանազանութիւն ի միջի՝ մանաւանդ ի կալուածսն նուիրանաց», ուստի առաջարկում է իր վերծանությունը¹⁹⁶: Սակայն ինքը ևս կատարել է որոշ աղավաղումներ և բացթողումներ: Արձանագրության վերջին մասում 15-րդ տողից «:Գ: գեղո սահման» կապակցությունից հետո ավելացրել է «դրամք» բառը, որ 17-րդ տողի առաջին բառն է /առանց ք տառի/: Բնագրից նա հանել է «Կոթաքար, Շավառնահոլն, Գետամեջն, Կթանոց, Գետավանաց ծովն ՄԿ:» բառաշարքն, այսինքն 16-րդ տողը, որն, ըստ երևույթին, կարդալու ժամանակ սպրդել է աչքից:

Ջալալյանցը ևս արձանագրության սկիզբը ճիշտ է ընդօրինակել, թեև վերջին մասում նույնպես աղավաղել է: 11-րդ տողում նա յաջորդին բառը վերծանել է առաջնորդին, 15-րդում Շավառնահոլն՝ Շաւարնոլն, Կթանոց, Գետավանաց ծովն՝ Կրանոց գետ, Սևանայ ծովն, իսկ ՄԿ թվականը կարդացել է Մ գրելով երկու հարիւր. մնացած թվերը մեջբերում է ստույգ կերպով՝ ՇԼ, ՈԿ, ՋԳ¹⁹⁷:

Շապուհ Բագրատունու այս արձանագրությունը մանրամասն ծանոթագրություններով ներկայացնում է նաև Ղևոնդ Ալիշանը¹⁹⁸: Մեծամուն հայագետը օգտվել է Շահխաթունյանցի վերծանությունից, բայց ծանոթ է եղել նաև Ջալալյանցի ընդօրինակությանը: Ուստի դրանք համեմատելով Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմության» մեջ գետեղված բնագրի հետ՝ կարծում է, որ կալվածներ շնորհելու մասը Ջալալյանցի մոտ «ընդօրինակեալ է աղաւաղանօք» և վկայակոչում է պատմիչի «սակաւ ինչ երկարագոյն ես բանիւք» արտահայտությունը. «Եւ ետու հինգ գեղոց սահման. Կոթաքարն, Աղաբոյ-վանսն, Շավառնահոլն, Գետամեջն, Կթանոցն, Գետավանաց ծովն, ՄԿ (260) դրամ ի Կարբին գետերէն և նաւերէն...»: Նա արձանագրությանը կցել է նաև դրան հաջորդող տողը. «Աստ կան ի շիրմի աստուածագգեաց տէր Սողոմոն և տէր Աթանաս, Սմբատ Բագրատունի»¹⁹⁹:

¹⁹⁶ Հ. Շահխաթունյանց, հ. 2, էջ 521:

¹⁹⁷ Մ. Ջալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 120:

¹⁹⁸ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 60:

¹⁹⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 249:

Ալիշանը, անդրադառնալով արձանագրության բնագրում նշված տեղանուններին, փորձում է տալ լրիվ տեղադրությունը, բայց դանդաղ մասամբ է հաջողվել, որովհետև բացի Կթանոցից և Շավառնահողից, մատենագրական և վիճակագրական աղբյուրներում մյուսները չեն հիշատակվում: Նատարբերում է Ստորին Ալուչալու և Ստորին Կթանոց գյուղերը և Կոթաքարը տեղադրում է ներքին Ալուչալուի տեղը. «Երեք Ալիչալու գեղը են... Ստորին թուի կոչեցեալ ի հնումն Կոթաքար գիւղ, որ ընդ այլոց չորից տուաւ ի կալուած Վանեվանայ...»²⁰⁰, իսկ Ստորին Կթանոցի մասին գրում է. «...այլ հռչակավոր քան զայս էր Ստորին Կթանոցն, որ է բուն Վանեվան գյուղ, մղոնաւ եւ եթ հեռի ի ծովէն՝ յարեւմտեան գետեզրն,...»²⁰¹: Բայց իրականում Ներքին Ալուչալուն հենց Կթանոցն է, որը, ինչպես արդեն ասել ենք, հավաստում է Ստեփանոս Օրբելյանը²⁰²: Ղ. Ալիշանը, հետևելով Ջալալյանցին, Ներքին Ալուչալուից դեպի հարավ մոտ հինգ կիլոմետր հեռավորությամբ գտվող «Վանքով Խարաբա» կամ «Խըրբեք»²⁰³ գյուղատեղում տեղադրում է Վերին Կթանոցը, իսկ այդտեղի մենաստանը համարում Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած «միս Վանեվանը»²⁰⁴: Այս կարծիքը, որ գոյություն է ունեցել 2 Կթանոց, ընդունելի է համարում նաև Ս. Բարխուդարյանը: Մա հավաստվում է նաև Արատեսի վանքի 1301 թվականի արձանագրությամբ և «Ջամբոի» վկայությամբ: Ըստ այդ արձանագրության՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը (պատմիչ) իր «**սեփական վիճակէն ի Գեղարքունոյ զգեղն Վանեվան, զԿիպրանոցն...**»²⁰⁵ նվիրաբերում է վանքին, իսկ «Ջամբոի» հեղինակը՝ Միմենոն կաթողիկոս Երևանցին Մաքենյաց, վանքի հարկատու գյուղերի մասին գրում է, որ «Ունի զվիճակ ի Գեղարքունոյ նահիէն, ի կողմն Արեգունոյ... զԿէտանոց,

²⁰⁰ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 60:

²⁰¹ Նույն տեղում:

²⁰² Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, աշխատասիրությամբ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 461:

²⁰³ Դ, 4, էջ 120-121:

²⁰⁴ Դ, 3, էջ 126:

²⁰⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 249:

զՎանեվան...»²⁰⁶: Երկու դեպքում էլ Վանեվանը և Կթանոցը հիշատակվում են որպես առանձին գյուղեր, հետևաբար, բացի մեզ հայտնի Վանեվան-Կթանոցից, գոյություն ունեն մեկ մեկ ուրիշ Կթանոց: Ինչ վերաբերում է հիշատակված մյուս տեղանուններին, ապա Ալիշանը Գետավանաց ծովն ու Աղաբովանացն ծովը (ըստ արձանագրության՝ յԱշիբողանակ) համարում է, որ «իցեն թերևս լճակք փոքունք ի գլուխ յորոյն»²⁰⁷: Առաջինը, իրոք, կարելի է լճակ համարել: Երբ համեմատում ենք բնագիրը և Օրբելյանի վերծանությունը, նկատում ենք մի հետաքրքիր փաստ՝ արձանագրության մեջ թվարկվում է հինգ տեղանուն՝ Կոթաքար, Շավառնահողն, Գետամեջն, Կթանոց, Գետավանաց ծովն, բայց նշվում է «Դ գեղո սահման»: Օրբելյանի մոտ ևս գյուղերի ցանկից դուրս է մնում մի տեղանուն՝ Կոթաքարն, Աղաբոյ վանսն, Շաւառնահողն, Գետամեջն, Կթանոցն, Գետավանաց ծովն, բայց՝ «հինգ գեղոյ սահման»: Երկու դեպքում էլ անուշադրության պատճառով միևնույն սխալը թույլ տալ չէր կարող: Մնում է հանգել այն եզրակացության, որ թվարկածներից մեկը գյուղ չէ, իսկ «Գետավանաց ծով»-ի երկրորդ բաղադրիչը մեզ հիմք է տալիս համաձայնել Ալիշանի ենթադրությանը և Գետավանաց ծովը համարել լճակ: Երկրորդ դեպքում դժվարանում ենք «յԱղիբողանաց»-ի (ըստ Օրբելյանի և Ալիշանի, յԱշիբոյ վանացն ծով է) վերաբերյալ որևէ կարծիք հայտնել, քանի որ պատմիչը մեկ գրում է Աղաբոյ վանսն, մերթ յԱղաբոյ վանացն ծովէ: Մնում է համաձայնել Ալիշանի ենթադրությանը՝ հավելելով, որ կար նաև նույնանուն գյուղ: Ա. Աբրահամյանը «յԱղիբողանաց»-ի ծագումը կապում է «աշիբողանք»-ի հետ. «Կարելի է ենթադրել, գրում է նա, որ «աղաբոշոն» բառը «կրոնավորի վերնազգեստ» իմաստով (հունարենից է): Այդպիսի անվանումով հավանաբար դրամ է նախատեսվել եկեղեցական պաշտոնյաների զգեստների համար»²⁰⁸: Կարծում ենք՝ Օրբելյանի

²⁰⁶ Միմենոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Երևան, 2003, էջ 395:

²⁰⁷ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 60:

²⁰⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, էջ 461:

նման քաջատեղյակ անձը, որը հրաշալի գիտեր կրոնի և եկեղեցու պատմությունը, հոգևոր օջախների օգտին գանձվող տուրքերի՝ մասին, անշուշտ, կանդրառնար նման հարկի գոյությանը:

Արձանագրությունը հրապարակել է նաև Լալայանը: Ցավոք, նա նույնպես կատարել է որոշ տարրընթեցումներ, խմբագրական անհարկի շտկումներ /ամենայն-ամ, յիւրում-յիմում, Կոթաքար-Կոթայ քարն, անմահական-յանմահական և այլն²⁰⁹:

Այս արձանագրությանն անդրադարձել է նաև Ս. Հակոբյանը: Նա գրում է, թե իբր Շապուհ Բագրատունին, ի թիվս այլ հաստիքաբեր հաստատությունների, վանքին է նվիրել նաև յոթ ձկնորսարան²¹⁰: Մակայն բնագրի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այնտեղ ձկնորսարանների մասին խոսք չկա:

Այժմ արձանագրություններում հիշատակվող անձանց մասին՝ համառոտ:

Շապուհ Բագրատունի - Աշոտ Առաջին Բագրատունի թագավորի կրտսեր որդին է, Հայաստանի սպարապետն ու իշխանաց իշխանը: Մահացել է Սմբատ Առաջինի օրոք՝ մինչև 914 թ.: Նա նաև կրում էր «տերանց տեր» տիտղոսը: Ըստ Ռ. Մաթևոսյանի՝ «տերանց տերը» թագավորի հրամանով կարգավորում էր Բագրատունի և մյուս գահերեցների (այսինքն՝ Սյունիքի, Վասպուրականի և մյուս «տերերի») փոխհարաբերությունները հայոց թագավորի հետ²¹¹:

Աշոտ - Աշոտ Առաջին Բագրատունի թագավորն է՝ Բագրատունիների հարստության հիմնադիրը: Ծնվել է 819 թ., 855 թ. դարձել է հայոց սպարապետ: Մահմադ-Ջաֆր ամիրապետից 858 թ. ստացել է իշխանաց իշխանի տիտղոս, իսկ Ալ-Մութաուաբիլ Ալ-Աբբասի խալիֆը 861 թ. նրան նշանակել է Արմինիայի (Հայաստանի, Վրաստանի, Աղվանքի) կառավարիչ: 886 թ. թագադրվել է Հայոց թագավոր:

²⁰⁹ Ե. Լալայան, Նոր Բայազետի գավառ. նշանավոր վանքեր՝ Վանեվանու վանք, Ազգագրական հանդես, գիրք 24, Թիֆլիս, 1913, էջ 52:

²¹⁰ Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 170:

²¹¹ Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչա-քաղաքական կարգը, Երևան, 1990, էջ 103:

Մահացել է 890 կամ 891 թվականին:

Սնպատ (Սմբատ) - Աշոտ Առաջինի ավագ որդի Սմբատ Առաջին Բագրատունի թագավորն է: Գահ է բարձրացել 891 թ. և իշխել մինչև 914 թվականը: Ամբողջ կյանքն անցկացրել է արտաքին ու ներքին պատերազմներում: Ազատագրել է Դվինը և երկրի այն բոլոր տարածքները, որոնք մահմեդականների ձեռքն էին անցել: Վերջում ստիպված է եղել անճնատուր լինել Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆ իբն աբու Մաջ Դեվդադին, բայց չուրանալով հավատը՝ 914 թ. նահատակվեց:

Յուսուֆ (Հովհաննես) - Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմիչն է, աթոռակալել է 898-929 թթ.:

Մարիամ, Միւնեաց տիկին - Աշոտ Առաջին Բագրատունու դուստրը, Սմբատ Առաջին թագավորի և Շապուհ Բագրատունի սպարապետի քույրը, Սյունյաց մեծ իշխան Վասակ Գաբուռի կինը, Գրիգոր Մուսիան 2-րդի, Մահակի և Վասակի մայրը: Կառուցել է Սևանի և այլ եկեղեցիներ: Հալածվելով Յուսուֆ ամիրայից՝ պանդխտել է Գարդմանում և այլուր, մահացել է 911 թ.:

Հայր Աբրահամ - եղել է վանքի վանահայրը:

Տեր Աբխողոմ, տեր Աբանաս - արձանագրությունում գործարքի վավերացման ժամանակ հանդես են եկել որպես վկաներ: Հավանաբար, սրանք վանքի հեղինակավոր միաբաններից են:

Արձանագրության «*յիւրում իշխանութեան*» կապակցությունը ցույց է տալիս, որ լճափնյա այդ տիրույթները, ընդ որում, Վանեվանը պատկանել է Մարիամ իշխանուհուն, այսինքն՝ Սյունյաց գահերեցության (Գեղարքունիքի ճյուղի) անբակտելի մասն էր:

Այժմ փորձենք մեկնաբանել նվիրագրում գործածված «*դրամ*», *ի «գեպերէն*» և «*նատերէն*» բառերի իմաստները:

Միջնադարյան Հայաստանում «դրամ» եզրույթը կարող էր նշանակել և՛ ոսկի, և՛ արծաթ փող (հազվադեպ՝ նաև պղնձ), սակայն ավելի հաճախ կիրառվել է երկրորդ իմաստով: Ոսկե դրամը վիճագիր

և ձեռագիր աղբյուրներում, չնչին բացառությամբ, անվանվում է դեկան կամ դահեկան²¹², որն իր արժեքով հավասարվում էր տասը սպիտակի (արծաթի):

Խնդրո առարկա բնագրում «դրամ» եզրույթը ենթադրում է արծաթե փող՝ սպիտակ: Համոզվելու համար՝ բերենք մի քանի օրինակ, որտեղ նույն արժեքներն արտահայտված են թե՛ դրամ և թե՛ սպիտակ նշանակությամբ: Այսպես՝ 1312 թ. Գրիգոր Դովիյան իշխանը «ՌՇ: (1500) սպիտակով այգիներ է գնում և նվիրում Նորավանքին, որի դիմաց ստանում է վեց պատարագ²¹³, նույն ժամանակաշրջանում Խալաշահի դուստր Խաթունը «:Յ: (300) սպիտակ»-ով այգի է ձեռք բերում Արփայում և ընծայում վանքին, որի համար ընդունում է 2 պատարագ²¹⁴, Լուսերեսը նվիրաբերում է ԽՐ. Աստվածածնին «: Մ: (200) սպիտակ» և փոխարենը տեր դառնում 2 պատարագի, իսկ ըստ Անիի 1058թ. արձանագրության՝ Գրիգորը «:Ն: (400) դրամ ընծայաբերում է ԽՐ. Առաքելոցին՝ պատվիրելով 3 պատարագ²¹⁵ արժողությամբ ավետարանը»:

Այս օրինակներում «դրամ» և «սպիտակ» եզրույթներով արտահայտված են միևնույն արժեքները՝ ժամ-պատարագները, որոշակի տարբերություններով, ըստ Թ. Ավդալբեկյանի «Հայաստանում ուշ միջնադարի (և ոչ միայն ուշ միջնադարի - Լ. Ս.) ժամ-պատարագներն ունեցել են իրենց սակագինը. <...> ժամ-պատարագների գներն են՝ ցածից 5 դահեկան ու բարձրից 75 դահեկան...»²¹⁶: Միջին սակագինը 20-25 դահեկան է կամ 200-250 դրամ սակագնի տատանման սահմաններում:

Մենք ուղղակի փաստեր ունենք պատարագների առուվաճառքի մասին: Սիսիանի Սյունի վանքի վիճագրերից մեկում կարդում ենք, որ «Գարդա (Գարդ գյուղը Կապան-Քաջարան մայրուղու աջակողմ-

յան Գեղվաձորի հովտում է) պատրիկի որդի Շապուհը՝ իր բառերով ասած է «Ի Սեմի (իմա՝ Միւնի) վանից սուրբ եկեղեցոյս գնեցի ար մին ժամ ի Ծառգարդարի քառասունցն»²¹⁷:

Գետերէն բառը այստեղ կարող է նշանակել ջրանցքներ, քանի որ արհեստականորեն հանված ջուրն ինչպես ավատատերերի, այնպես էլ վանքերի սեփականությունն էր: Բնական վիճակում եղած ջրերը (վտակ, աղբյուր, անձրևաջուր, գետ), ըստ Գրիգոր Գրիգորյանի, դեռևս մասնավոր սեփականություն չէին համարվում, և թերևս ամբողջ երկիրն ու նրա ընդերքը պատկանում էին թագավորին: Ուրեմն այն կարծիքը, թե ջուրը նույնիսկ բնական վիճակում առանձին ավատատերերի և վանքերի մասնավոր սեփականությունն է եղել, համոզիչ չէ²¹⁸:

Այս կապակցությամբ խնդրի մեջ հստակություն է մտցնում Մխիթար Գոչը: Նա «Վասն թագաւորաց Հայաստանի եւ որք ընդ ձեռամբ նոցա» հոդվածում գրում է. «Հող միայն է թագաւորին և իշխանի և ոչ ջուր»²¹⁹: Այս իրողությունը համոզիչ կերպով մեկնաբանել է Սմբատ Սպարապետը. «Չէ այն ջուրն քանց այնոր, որ տարաւ զայն ջուրն հայրենիք իւր սեփական»²²⁰:

Ինչ վերաբերում է «ի Կարբին **նաւերէն**...» կապակցությանը, ապա պետք է նկատել, որ Ղևոնդ Ալիշանը Կարբին տեղադրում է Սևանի ափին²²¹: Նույն հարցի առիթով՝ Ա. Աբրահամյանը գրում է. «Եթե խոսքը վերաբերում է պատմական Կարբի գյուղին (այժմ՝ Աշտարակի շրջանում), ապա այնտեղ նավեր լինել (նրա մերձակա ձորով անցնող Քասախ գետը նավարկելի չէ) չէին կարող: Այստեղ «նաւ» բառը մեկ այլ իմաստով է գործածված՝ «ծառի հաստ բնից պատրաստված խողովակաձև հարմարանք, որի միջով ջուրն ուղղվում է ջրաղացի

²¹⁷ Դ. 2, էջ 90:

²¹⁸ Գրիգոր Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը, էջ 114-115:

²¹⁹ Մխիթար Գոչ, Գիրք դատաստանի, էջ 304:

²²⁰ Դատաստանագիրք Սմբատ Իշխանի (Գունդստարի), (Կիլիկեան դատաստանագիրք 13-րդ դարի), ձեռագրերի համեմատութեամբ լոյս ընծայեց Արսէն վարդապետ. Ղլտճեան, Ս. Էջմիածին, 1918, էջ 20:

²²¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 60:

²¹² Թ. Ավդալբեկյան, Մի գաղտնիք հայ վիճագրության մեջ, Երևան 1927, էջ 33:

²¹³ Դ. 5, էջ 28:

²¹⁴ Դ. 3, էջ 223:

²¹⁵ Դ. 1, էջ 13:

²¹⁶ Թ. Ավդալբեկյան, նշվ. աշխ. էջ 33:

թափանիվի վրա և պտտեցնում այն»։ Այս իմաստով բառն այսօր էլ դեռ կենդանի է մեր շատ խոսվածքներում (տեղ-տեղ նով ձևով)։ Իսկ դա էլ փոխաբերաբար կարող էր նշանակել «ջրադաց», այսինքն՝ վանքի համար եկամուտ է սահմանվել ջրադացներից²²²։

Նկատենք, որ Բագրատունիների տիրույթների սահմանների մեջ մտնող ոչ մի նավարկելի գետ չկար։ Որ «նաւեր» բառն ավելի շուտ երկրորդ՝ բարբառային իմաստով է գործածված, համոզում են մաս Գանձասարի վանքի երեք արձանագրությունները, որոնցում այդ բառը գործածված է «նով» ձևով։ Առաջին երկուսում հատուկ անվան իմաստ ունի *հող* բառի հետ՝ «...տվեց նովերին հող»՝ և «Վերին նավերին հող» որպես նվիրաբերվող առարկաներ։ Երրորդ վիճագրում հատուկ երևում է *նով* բառի իմաստային աղերսը ջրադացի հետ։ Բերենք մի հատված այդ արձանագրությունից. «Յուսովն Այ ես Գեսում, որդի Սիսաքին, ամուսին իմ Մամա միաբանեցաք սք ուխտիս եւ տվաք սք. Գերգիա ի մեր հայրենեց նովս։ դ. . . ամերածու սք Գերգ ի մեր տնաջադաց իւր ժամ...»²²³։

Նշենք, որ Ս. Հակոբյանը *նաւեր* բառը բացատրում է որպես առագաստանավեր²²⁴։

Այժմ զատորոշենք արձանագրության բնույթը։ Մինչ այժմ բոլոր ուսումնասիրողները, որոնք այս կամ այն առիթով անդրադարձել են Շապուհ Բագրատունու քննարկվող բնագրին, այն համարել են շինարարական-նվիրատվական, քանի որ, վանքի շինարարությունից զատ, Վանեվանին նվիրաբերվել են մաս չորս գյուղ՝ Կոթաբար, Շաւառնահուլն, Գետամէջն, Կթանոց։ Սակայն արձանագրությունն ունի մաս կանոնական բնույթ, որովհետև Շապուհ Բագրատունին այդ չորս գյուղը հաստատել է որպես Վանեվանի հոգևոր վիճակ, քանի որ, ինչպես նկատում է Գրիգոր Գրիգորյանը. «Վանքերին նվիրաբերված գյուղերն ու կալվածները, որպես կանոն, ազատվում էին արքունիքին և

²²² Ջրադացների նվիրատվությունների մասին տես Վ. տ. էջ 8, 9, 18, 43, 44, 47, 51, 53, 57, 74, 94, 104, 110, 131։

²²³ Դ. 5. էջ 28։

²²⁴ Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 1, էջ 464։

տեղական ֆեոդալներին տրվող հարկերից և այլևս հարկադրման չէին ենթարկվում։ ... Այդ նշանակում է, որ նվիրատուները հրաժարվում էին իրենց օգտին գանձվող հարկերից ու տուրքերից՝ հօգուտ նոր տերերի։ Այսպիսով, արքունիքին կամ առանձին ֆեոդալին պատկանած գյուղը հարկադրվում էր կրոնավորների կողմից, այսինքն՝ հարկահավաքման, ինչպես մաս տերերի համար կատարվող պարտավորություններից օգտվելու մենաշնորհը, հավանաբար նույն սկզբունքներով, անցնում էր հոգևոր հաստատությունների ղեկավարությանը»²²⁵։ Հետևաբար, Շապուհ Բագրատունին, եթե նվիրում էր այդ գյուղերը, «:ՄԿ: դրամ ի Կոթաբար» չէր հատկացնի նույն վանքին։ Մենք ուշադրությամբ ուսումնասիրել ենք «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի բոլոր հրատարակված պրակների նվիրատվական արձանագրությունները և չենք հանդիպել մի ընծայագրի, որտեղ գործածվի «ետու սահման» արտահայտությունը։ Այդ նվիրագրերում միշտ նշվում է «ետու... ի ժառանգութիւն», «ետուն նուէրս», «ետու ընծա», «միաբանեցաք եւ տվաք»²²⁶։ Կարող է նշանակել, որ գյուղը տրվում է «բոլոր սահմանաւքն»²²⁷, բայց ոչ մի դեպքում «գեղոյ սահման»։ Վերը շարադրվածից կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության. Ստեփանոս Օրբելյանը խմբագրել է արձանագրությունը և գյուղերի ցանկում ավելացրել «Աղաբոյ վանսն»։

Արձանագրությունում հիշատակված գյուղերից հայտնի են Վանեվանը և Շավառնահուլը, մյուսների տեղադրությունը չի հաջողվել պարզել։

«Գետերեն և նաւերեն» արտահայտությունը ենթադրում է ոչ թե գետեր կամ նավեր, այլ ջրանցքներ կամ ձեռակերտ առուներ ու ջրադացներ։

Շապուհ Բագրատունու արձանագրությունը ոչ միայն շինարարական-նվիրատվական, այլ մաս իրավական բնույթ ունի։

²²⁵ Գրիգոր Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը, էջ 84։

²²⁶ Դ. 3, էջ 14, 50, 76, 78։

²²⁷ Նույն տեղում, էջ 215-216։

Ե. Խոսուր և մանր եղջերավոր անասունների նվիրասվություն

Հայաստանը նաև անասնապահական երկիր էր. ուներ կանաչավետ ալպյան մարգագետիններ, խոտառատ հովիտներ, ուստի և պետք է զարգանար նաև խաշնարածությունն ու անասնաբուծությունը: Մատենագրական և վիճագրական աղբյուրներում բազմաթիվ հիշատակություններ են պահպանվել հատկապես խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների նվիրաբերության մասին: Վկայված են եզների («:Դ: (4) եզն և այլ արդիւնք») ²²⁸, գոմեշների ²²⁹, կովերի ²³⁰, էշերի և ձիերի ²³¹, ոչխարների ²³², ջորիների ²³³ նվիրատվության մասին: Այսպես՝ Հոռոմոսի վանքը իբրև նվեր ստանում է :Դ: (4) եզն, :Գ: (3) կով, :Դ: (4) էշ, :Բ: (2) ձի» և այլ նվերներ ²³⁴: 1278թ. Հաղպատի վանքը նվիրատվության եղանակով ստանում է «ԺԶ: (16) եզ, :ԳՌ: (3000) սպիտակի» հետ միասին ²³⁵, ապա նաև «:Գ: (3) եզն և :Ա: (1) կով» ²³⁶: Անասունների նվիրատվությունները երբեմն պարզապես կոչվել են «ընծա»:

Չմոռանանք նշել, որ ձիերից, էշերից, ջորիներից և այլ քաշող անասուններից հարկ չէին վերցնում «զի նոքաք բազում անգամ ծառայէ գտերունիսն» ²³⁷:

Զ. Ձիթհանք-սրանոցների նվիրասվություն

Հասութաբեր հաստատությունների շարքում առանձնակի տեղ են զբաղեցնում ձիթհանք-սրանոցները (վիճագրերում՝ նաև

ասարանոցները), որոնք ձեռք էին բերվում ամենատարբեր եղանակներով, հիմնականում «զանձագին» և կամ ընծայաբերման ճանապարհով ²³⁸:

Ձիթհանքերում մշակում էին կտավատ, քունջութ, սորել: Վերջինիս յուղն օգտագործվում էր ձիթածրագներն ու կանթեղները վառելու համար կամ պարզապես կիրառվում էր իբրև քսայուղ: Անիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են 19 ձիթհանքերի մնացորդներ ²³⁹: «Ձիթհանքն այն ձեռնարկությունն էր, գրում է Գ. Գրիգորյանը, որտեղ ձիթատու բույսերից ձեթ էին ստանում» ²⁴⁰: Ձիթհանք-սրանոցները, ինչպես նաև ջրաղացները նվիրաբերվում էին կամ ամբողջությամբ և կամ մասնակիորեն: Այսպես՝ Ոմն Ավագ տիկին Արջոռառիճի վանքին ընծայում է ձիթհանքի «կես ակն» ²⁴¹: Անի մայրաքաղաքում նվիրաբերվում է «զանձագին ակն ի ձիթահանին» ²⁴²: Մամախաթունը Սանահնի վանքին է ընծայում ձիթհանքի «զմի ակն, որ ի Վահրամայ որդիացն գնեցի» ²⁴³: Դավթի որդի Վասակը Հոռոմոսի վանքին նվիրում է «զանձագին ձիթհանքը, որ ի վանացս գնեցի վճռմամբ...» ²⁴⁴: Հաղպատի վանքը ստանում է նվեր «ձիթատունս» ²⁴⁵: Ձիթհանք է ընծայվում Անիի կաթողիկե եկեղեցուն ²⁴⁶: Սեփական ձիթհանք ուներ Հառիճի վանքը, որն այն ձեռք էր բերել զանձագին եղանակով ²⁴⁷, ինչպես նաև Սանահնի վանքը ²⁴⁸: 1265 թ. այցելելով Դաղի վանք՝ Սյունիքի գահերեց իշխան Սմբատ Օրբելյանը տեղի վանական միաբանությանը շնորհում է

²²⁸ Դ, 5, էջ 50:

²²⁹ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 227:

²³⁰ Դ, 3, էջ 36:

²³¹ Վ. տ., էջ 90:

²³² Դ, 3, էջ 213:

²³³ Դ, 3, էջ 220:

²³⁴ Վ. տ., էջ 90:

²³⁵ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 159:

²³⁶ Նույն տեղում, էջ 164, Վ. տ. էջ 235:

²³⁷ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 32:

²³⁸ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը, էջ 138:

Եղեգիսում իր գնած ձիթհանքը²⁴⁹: Ձիթհանք-սրանոցների մասին մի շարք հիշատակություններ են պահպանվել «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի պրակներում և այլուր²⁵⁰:

Է. Բնակելի տների նվիրատվություններ

Անիում տների նվիրաբերության խնդիրներին անդրադարձել է Գնել Գրիգորյանը և կարծում ենք՝ չարժե դարձյալ շոշափել այս հարցը²⁵¹ և բավարարվենք մեկ-երկու օրինակների հիշատակմամբ՝ փաստերը քաղելով վիմական արձանագրությունների ժողովածուներից: Այսպես՝ 7 տուն է նվիրաբերվել Անիի եկեղեցիներից մեկին²⁵²: Սահակ երեցի դուստր Թագուհին Աշտարակում տալիս է «հայրենի տունն եւ Քարահանուցն այգին ի սր Մարիանէս»²⁵³:

Հայոց :ՈԿԲ: (1213) թվականին կրոնավորներից մեկը հանրահայտ Խծկոնքի վանքին նվիրում է «երկու դուռն տներ»²⁵⁴ իսկ :ՈՀ: (1221) թ. Խեչեանց Խաչոսն իր կենակից Ավագ տիկնոջ հետ միասին, ի թիվս այլ ընծաների նույն Խծկոնքի վանքին նվիրում են իրենց «հայրենի տներն», որոնք գտնվելիս են եղել «ընդդեմ Գոզոնց Ս. Մարգսի»²⁵⁵: Բազմայրի վանահայր Սիմեոնը հիշատակագրում է, որ երբ Վարդի որդի Խաչերեսը «ի ՔՄ փոխեցաւ», «գիր գանձով շինած տներն» երեք օր պատարագ ստանալու դիմաց հարազատները նվիրաբերում են հիշյալ վանական միաբանությանը²⁵⁶: Կողբացի երեց Որդէկը՝ Դավթի որդին և «թոռն Պառաւ իրիցո» տուն է նվիրում Արջուտիճի

վանքին²⁵⁷: Աստվածատուրի որդի Խաչեղբայրը իր տիկնոջ՝ Սիմանի հետ միասին Բազմայրի Ս. Աստվածածնին է նվիրաբերում «ներքին տուն»-ը²⁵⁸: Անիի Առաքելոց եկեղեցուն նվիրաբերում են «գանձագին սարաւոյթով տուն»²⁵⁹: Հավատացյալ Քրիստափորը Ապղարիբ Պահլավունու եկեղեցուն նվիրաբերում է «գանձագին հայրենիք... է: (7) տուն»²⁶⁰: Անեցի ոմն Շահիկ իր որդի Վարդի հետ միասին նույն եկեղեցուն նվեր են տալիս «ի կորդո շինած տուն»²⁶¹: Երբեմն տունը նվիրաբերվում է կուղպակի հետ միասին²⁶²:

Ը. Աւխասանֆային գործիքների նվիրատվություն

Մատենագրական աղբյուրներում հիշատակվում են քաշող անասունների՝ եզների ու գոմեշների նվիրատվության փաստեր: Առավելապես հաճախ են հանդիպում աշխատանքային գործիքների հիշատակությունները, մասնավորապես «վեցկի»²⁶³ կոչվող թեթև արորը: «Վեցկի» բառացի նշանակում է վեց լուծ եզ ունեցող արոր կամ գութան, թեև «վեցկի» ասելով երբեմն հասկացել են նաև «:Ա: (1) լուծ եզ»²⁶⁴: Ավելի քան «վեց եզ ունեցող» գյուղատնտեսական գործիքը կիրառվել է հատկապես լեռնային շրջաններում: Դրանք կոչվում էին «ութնոց վեցկի», որի մասին հատուկ նշում է մեծանուն բանաստեղծ Համո Սահյանն իր համառոտ կենսագրականում²⁶⁵: «Ութնոց վեցկի» մասին հիշատակվում է Մանահիմի վանքի վիմական արձանագրություններում²⁶⁶: Սահակ Ամատունու կազմած հայտնի

²⁴⁹ Դ, 5, էջ 206:

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 194: Ձիթհանքերի մասին տես նաև Վ. տ. էջ 39, 48, 85, 131:

²⁵¹ Գնել Գրիգորյան, Նվիրատվություններ, էջ 36-43:

²⁵² Դ, 1, էջ 43:

²⁵³ Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, Երևան, 1998, էջ 147: Վիմական արձանագրություններում բազմաթիվ վկայություններ կան տներ նվիրաբերելու մասին (տես Վ. տ., էջ 55, 63, 77, 130, 146 և այլն):

²⁵⁴ Վ. տ., էջ 55:

²⁵⁵ Վ. տ., էջ 63:

²⁵⁶ Վ. տ., էջ 77:

²⁵⁷ Վ. տ., էջ 130:

²⁵⁸ Վ. տ., էջ 146:

²⁵⁹ Դ, 1, էջ 12:

²⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 43:

²⁶¹ Նույն տեղում:

²⁶² Նույն տեղում, էջ 68:

²⁶³ Հ. Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան, հ. 4, Երևան, 1979, էջ 333:

²⁶⁴ Դ, 3, արձ. թիվ 216, տես նաև արձ. թիվ 681:

²⁶⁵ Տես Հ. Սահյանի համառոտ կենսագրականը «Սյունյաց Երկիր» շաբաթաթերթի 2005 թ. թիվ 47-ում:

²⁶⁶ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահիմի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 118:

բառարանում գրված է, որ վեցկին նույն արտոն է՝ քաշող անասուններով միասին²⁶⁷: Վանեցիներն ասում են «ոսկի», «չորեց չութ»: Արցախում գութանին լծում են երկու գոմեշ և երկու եզ և անվանում «չորեց»: «Տեղ կա,- գրում է բառարանագիրը,- որ չորս լուծ կլծեն, ուստի կանուանեն չորոց: Տեղ կայ, որ վեց լուծ կլ լծեն: Սա արդեն «վեցկին» է: «Ութ հարիւր վեցկի եզանց ելանէին ի տանէ նորայ» (Դավթուկ քորեպիսկոպոսի - Լ. Ս.)²⁶⁸: «Տունը մեկ վեցկի տվէք վարելու համար²⁶⁹: Վիմական արձանագրություններում վկայություններ կան «վեցկե կող»-ից ազատելու մասին²⁷⁰:

Թ. Ջրասարների նվիրատվության հիշատակություններ վիմագրերում

Հայաստանը հարուստ չէ ոռոգման ջրի պաշարներով, և եթե չլինեին լեռնային ձագարների մեջ ամբարված ջրերն ու ձնհալի ժամանակ լեռներից հոսող գետերն ու գետակները, երկիրը կվերածվեր անապատի: Խաղաղ իրադրության պայմաններում կառուցվում էին նոր առուներ, մաքրվում էին նախկին ջրամբարները, լքված ջրատար կավե փողրակները (քյունգերը): Եվ պատահական չէ, որ եղած ջուրը միշտ օգտագործվել է խնայողաբար, առուները կառուցվել ու նվիրաբերվել են հաշվենկատորեն:

Վիմական արձանագրություններում բազմաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել ջրատար առուների²⁷¹ կառուցման, վերանորոգման և նվիրատվության մասին: Նկատենք, որ ջուրը երբեմն տրվել է կամ բախերաններով («մեկ բահի ջուր») և կամ շաբաթվա նախանշված օրերին՝ տարբեր նկատառումներով: Մարդասիրական այս քայլը նվիրատուին վերադարձվել է նրա կամ հարազատների հոգու փրկության

²⁶⁷ Սահակ Ծ. Վ. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 390: Այսուհետև՝ Սահակ Ամատունի:

²⁶⁸ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 112, 113:

²⁶⁹ Սահակ Ամատունի, նշվ. աշխ., էջ 390:

²⁷⁰ Դ. 1, էջ 37:

²⁷¹ Նույն տեղում, էջ 64:

համար հիշատակության օրեր սահմանելով: Ջրատարներ անցկացնելու հնագույն հիշատակությունները քարի վրա պահպանվել են վաղուց ի վեր: Այսպես՝ Գեղարքունիքի իշխան Վասիլի որդի Ամիր-Վահապը ջուր է անցկացնում Նորատուս գյուղի բնակիչների համար²⁷²: 911 թ. Վահան Ջևանշերյան իշխանագույն եպիսկոպոսը Խուստուփ լեռան արևմտյան լեռնալանջից՝ Տիգրանասարի ակունքներից կավե փողրակներով՝ «բերել զջուրս ի դուռն նորա» (իմա՝ Վահանավանքի)²⁷³: Վարարակնի 29 կմ երկարություն ունեցող ջրատարը, որ բերված էր 932 թ. Հակոբ Ա (Ապստամբ) եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ և դրամական միջոցներով Յաքուտ կոչվող տարածքը ջրարբի դարձնելու նպատակով²⁷⁴, վերստին նորոգվում է 1294 Տաթևի Հովհաննես վանականի ջանքերով և Հայրապետ եպիսկոպոսի հորդորով²⁷⁵: 985 թ. վերականգնվել է Բյուրականի առու: Հիշատակություն է պահպանվել Հալիձոր գյուղում անցկացված առվի մասին²⁷⁶: 1008 թ. Չկնարած (նախկին Բագարչայ) գետից տասնյակ կիլոմետրերի երկարությամբ ջուր է անցկացվում Գնդեվանքի վանական եղբայրության կարիքների համար²⁷⁷:

Գողթնի իշխան Շաբիթի թոռ Վասակը (հետագայում՝ Գյուտ կրոնավորը) իր կառուցած Ս. Երրորդության եկեղեցուն «Տայր ընծայ ամ յամէ ութ օր կէս ի գետոյն Երասխայ»²⁷⁸: Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու սպասավորներին Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, ի շարս այլ տիրույթների, շնորհում է նաև «:Գ: (3) ար ջուր ազատ ի խալաւ եւ ի գեղչէ յամենայն հասուց...»²⁷⁹: 1198 թ. ջուր է անցկացվում Հոռոմոսի վանքում²⁸⁰:

²⁷² Դ, 4, էջ 126:

²⁷³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 176:

²⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 185-187:

²⁷⁵ Նույն տեղում:

²⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 52: Ջրի և առուներ հանելու մասին տես նաև Դ, 3, էջ 143, 218, 219, արձ. թիվ 692, Վ. տ., էջ 9, 37, 135, 165:

²⁷⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 191-192:

²⁷⁸ Նույն տեղում:

²⁷⁹ Դ, 1, էջ 48:

²⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 39:

Ջրով ապահովվում է Այրիվանքը²⁸¹: Մեծ սպարապետ Բուրան (Բուպակ) Հայրավանքին է նվիրում «Քանաքեռի առուն» «:Բ: (2) ակն ջաղացով»²⁸²: Վահրամ հեճուարը Հառիճավանքի ժամատունը կառուցելուց հետո «եքեր զջուրս յիշատակ հոգոյ իւրոյ» և հարազատների²⁸³: Ինչպես առաջին օրինակում նկատեցինք, երբեմն ջուրը տրվել է բաիբերաններով: Մինա Խաթունի և Տարսայիճի դուստր Ասփան վանական եղբայրությանը նվիրում է «:Ա: (1) բահի ջուր խաս հողովն»²⁸⁴:

Անհում Ա. Փրկիչ եկեղեցու մոտակայքում Ալլղարիպ մարզպանի նպաստավորությամբ կառուցվում են միլեր (կարծում ենք՝ խմելու ցայտաղբյուրներ)²⁸⁵: Ն. Յա. Մառը «միլ» ասելով հասկացել է «ջրամբարը կամ մեկ այլ շինություն, որի մեջ ջուրը լցվում էր խողովակով», ընդ որում, «միլը» նա մակաբերում էր վրացերեն «միլի»-ից²⁸⁶: Բոլոր դեպքերում, հավանական ենք համարում, որ այս բառը նշանակել է ցայտաղբյուր, ջրի ծորակ վերգետնյա ավազանով հանդերձ: Պռոշ իշխանի թոռ Էաչի Բ-ն Ցաղաց քարի միաբանությանը նվիրաբերում է Սրկղոնքում գտնվող իր այգին «նորակերտ իւր ջրովն»²⁸⁷ 1251 թ. Առյուծ Հոգևորյանը Հոռոմոսի վանքի կարիքների համար անց է կացնում «զջուրս, գոր <...> խոպանեալ էր եւ տուի ընձա գհայրենի զին կուղպակն»²⁸⁸: Ասլանը և Շերանիկը Հոռոմոսի վանքին նվիրում են իրենց «գանձագին կալվածի» «զկես դանգը՝ հողով եւ ջրով»²⁸⁹: Մեծահարուստ Ումեկը հիշատակագրում է. «բերի ջուրս յիմ հալալ վաստակոց»²⁹⁰: Արդեն ակնարկել ենք, որ Ավետենց Սահմադիմը

²⁸¹ Վ. տ., էջ 20, տե՛ս նաև էջ 37, 39, 133:

²⁸² Դ, 4, էջ 69:

²⁸³ Վ. տ., էջ 40:

²⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 51, տե՛ս նաև Ս. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների բառարանություն, էջ 203:

²⁸⁵ Դ, 1, էջ էջ 45:

²⁸⁶ Դ, 5, էջ 129: Н. Мар. Ани. М.-Л. 1934, с. 34: Միլի մասին տե՛ս նաև Ս. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների բառարանություն, էջ 203-206, 206, 215:

²⁸⁷ Դ, 1, էջ 63, Դ, 3, էջ 143:

²⁸⁸ Վ. տ., էջ 95:

²⁸⁹ Դ, 3, էջ 143:

²⁹⁰ Վ. տ., էջ 240:

գնում է Երևան քաղաքը «հողով եւ ջրով»²⁹¹:

Հաճախ վերացվում է ջրօգտագործումից գանձվող հարկը, որը միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում կոչվել է «Աբգան» կամ «Աւգան»²⁹², իսկ երբեմն նաև «Ջրհասին բաժն»²⁹³ անուններով: Տարսայիճ մեծ իշխանի որդի Փախրաղուլան իր հարազատ մոր՝ Արուզ Խաթունի (մահ. 1286 թ.) հիշատակը հավերժացնելու նպատակով վերացնում է ջրից վերցվող հարկը՝ «գաւգանն»²⁹⁴: Ջրահարկից՝ արգանից ժողովրդին ազատում են նաև այլ հավատացյալներ²⁹⁵: Բարեպաշտ Տիգրան Հոռոմոսի բերած ջուրը «ի վանքս ու ի անտիրութեն խաղտել էր ու կտրել», 1310 թ. դարձյալ վերանորոգվում է՝ «բերաք ջուրս և հաստատեցար...»²⁹⁶: Ահարոն Մագիստրոսը ջրատար է անցկացնում «ի գեղեցկաշէն բերդս Անի <...> յուրախութին եւ ի գովացումն ծարաւեաց»²⁹⁷:

Նկատենք, որ հատկապես ոռոգելի ջրի համար բազմաթիվ ընդհարումներ են տեղի ունեցել հարևան գյուղերի բնակիչների միջև: Այս տեսակետից ուշագրավ է Ջրվեժ, Կոշ, Արուճ և Գաւար գյուղերի բնակիչների միջև ջրի համար ծագած վեճը, որն ավարտվում է թագավորի միջամտությամբ. «...Եղեւ կոխ ընդ Արուճ եւ ընդ Կաւշ...»: Վահրամ իշխանի որդի Գրիգորը Սմբատ թագավորի հանձնարարությամբ որոշում է գյուղերի միջև հավասարապես բաժանել ոռոգելի ջուրը. «...Ես հաւասարեցի զջուրն ընդ Կաւշ եւ ընդ Արուճ...»²⁹⁸: Ջրօգտագործման վերաբերյալ բազմաթիվ հիշատակություններ կան վիճական արձանագրություններում²⁹⁹:

²⁹¹ Վ. Ղաֆարյան, Երևան, Միջնադարյան հուշարձանները, էջ 137:

²⁹² Վ. տ., էջ 164:

²⁹³ Վ. տ., էջ 71:

²⁹⁴ Դ, 2, էջ 97:

²⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 109:

²⁹⁶ Դ, 1, էջ 64:

²⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 38:

²⁹⁸ Վ. տ., էջ 3:

²⁹⁹ Դ, 5, էջ 76, 129: Այստեղ նշվում է, որ Տարսայիճի և Մինա Խաթունի դուստր Ասփեն (Ասփան) Խաղարի վանքին (Խաթրավանք) նվիրում է «մեկ բահի ջուր» (տե՛ս Դ, 5, էջ 129):

Ժ. Կուղղակ-կրողակների նվիրատվություն

Հասութաբեր հաստատությունների ստացված արդյունքը պետք է նաև իրացվեր առավելապես կանխիկ դրամ ձևով և արտադրությունը ծավալելու նպատակով: Այդ գործում վճռական դեր էին կատարում առավելապես քաղաքներում գտնվող կուղղակ-կրողակները կամ խանութները³⁰⁰, որոնք տարբեր մեծության ու նշանակության վաճառատներ էին: Գնել Գրիգորյանի կարծիքով՝ «քաղաքային կուղղակների արտադրատնտեսական կարողություններն անհամեմատ ավելի մեծ և, հետևաբար, առավել շահութաբեր էին»³⁰¹: Կուղղակները երբեմն տրվում էին վարձակալությամբ: Նվիրաբերված բազմաթիվ կուղղակների սեփականատեր էին դարձել Անի մայրաքաղաքի հոգևորականությունն ու առածին վանական եղբայրություններ: Այսպես՝ Անիի Ապլղարիպ մարզպանը 1036 թ. գնում է 3 կուղղակ, ձիթհանք, այգի և նվիրաբերում տեղի Ս. Փրկիչ եկեղեցուն³⁰²: Անեցի հավատացյալ Տիգրանը (հավանաբար Տիգրան Հոնեցը) արձանագրում է, որ կաթողիկե եկեղեցու աստիճանները նորոգելուց հետո «ետու նուէրք ի սուրբ կաթողիկէս զիմ գանձագին կուղղակն...»³⁰³: Իշխանաց իշխան Վահրամ Պահլավունին երկու կուղղակ է գնում՝ Անիի Ս. Գրիգոր եկեղեցուն նվիրաբերելու նպատակով³⁰⁴: Նույն եկեղեցուն կուղղակ է նվիրում տիկնանց տիկին Շուշանը³⁰⁵: Բազմայրին կուղղակ է նվիրաբերում Խաչերեսի դուստր Մամախաթունը³⁰⁶: Մեկ ուրիշ հավատացյալ՝ Խաչերես Լոռեցին, Բազմայրի վանքին շնորհում է «գանձագին եւթն կուղղակն... և երեք տուն»³⁰⁷: Մարմաշենի վանքը

³⁰⁰ Կուղղակների մասին տե՛ս Վ. տ., էջ 11, 17, 22, 49, 54, 63, 70, 77, 95, 109, 131:

³⁰¹ Գնել Գրիգորյան, Նվիրատվություններ, էջ 16:

³⁰² Դ., 1, էջ 44:

³⁰³ Նույն տեղում, էջ 34:

³⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 32:

³⁰⁵ Նույն տեղում, տես նաև Վ. տ. էջ 11:

³⁰⁶ Վ. տ., էջ 49:

³⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 49: Տե՛ս նաև Գ. Սարգսյան, Միջնադարյան կուղղակները և դրանց նվիրատվությունը 9-14-րդ դարերում, ՊԲՀ, 1977, թիվ 3, էջ 269:

1225 թ. ստանում է «արդինս յոլվս գեղաւրեայս, այգեստանս, կուղղականի, ջաղացանի»³⁰⁸: Գեշ մարդը Երևանի ս. Աստվածածին եկեղեցուն նվիրաբերում է «:Բ: (2) կուղղակն ներքին տներով եւ խղերով» և «այլ բազում արդինք»³⁰⁹: Խղեր ասելով, կարծում ենք, հասկացել են նկուղահարկեր, որոնցով այնքան հարուստ է եղել հատկապես Երևանի Հանրապետության հրապարակի տարածքը: Այստեղ հետախուզական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են բազմաթիվ նկուղահարկեր, որոնք թվագրվում են ուշ միջնադարով: Շարունակենք: Նվիրատվության եղանակով կուղղակ են ձեռք բերում Խծկոնքի վանքը³¹⁰, Հոռոմայրը³¹¹, Բազմայրը³¹²: Ուշագրավ դիտողություն ունի կուղղակների վերաբերյալ Գրիգոր Տաթևացին: Նա կես-կատակ, կես-լուրջ նշում է, թե ինչ է նշանակում կուղղակը. «կողբակ, որ է գողի բակ»³¹³: Նա, ըստ երևույթին, նկատի է ունեցել կուղղակատեր անազնիվ և խաբերա վաճառականներին: Կուղղակների՝ իբրև վաճառատների մասին սկզբնաղբյուրներում շատ վկայություններ կան³¹⁴:

ԺԱ. Հյուրանոց-հյուրանքների նվիրատվություն

Հոգևոր օջախների հարևանությամբ հյուրանոցները կառուցվում էին ուխտավորների համար՝ ամենայն հավանականությամբ կոռային աշխատանքների միջոցով³¹⁵: Հիշենք Ամաղուի Նորավանքի հյուրանոցը կառուցող Սարգիս եպիսկոպոսի արձանագրությունը³¹⁶:

Այս շինարար հոգևորականը հյուրատան կարիքների համար

³⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 70:

³⁰⁹ Կ. Ղաֆաղարյան, Երևան, Միջնադարյան հուշարձանները, էջ 138:

³¹⁰ Վ. տ., էջ 76:

³¹¹ Նույն տեղում, էջ 131:

³¹² Նույն տեղում, էջ 78:

³¹³ Գրիգոր Տաթևացի, Քարոզգիրք, Ամարան հատոր, էջ 25:

³¹⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, Բազմահատորյակ, հ. 3, էջ 212, տես նաև Գնել Գրիգորյան, նշվ. աշխ. էջ 21-24, 36 և հետո:

³¹⁵ Դ., 6, էջ 196:

³¹⁶ Դ., 3, էջ 246:

նվիրաբերում է «գեղ Աւել իւր ամէն սահմանաւքն եւ գերկու ակնի ջաղացն յԱռփա» և մի շարք այլ կալվածքներ, որոնցից ստացված մուտքը «հիւրերին պէտքն անցանեն, որ ատարքն եւ կարատեալքն ուտեն, պարոնացն եւ երախտաւորացն աղաթք եւ Ախտուալծ ողորմեա ասեն»։ Նույն եպիսկոպոսը Նորավանքի հյուրատան պատին փորագրած 28 տողանոց արձանագրության մեջ հայտնում է. «Շինեցի զհիւրատունս եւ տուի ի հիւրանոցս...»³¹⁷: Առաջին հայացքից կարծեք թե հյուրատունը և հյուրանոցը հոմանիշ բառեր են, սակայն, ենթադրում ենք, որ հյուրատունն (բարբառային արտահայտությամբ՝ «հույրատուն, հոյրատուն»)՝ ավելի մեղ իմաստ է արտահայտում, այսինքն՝ հյուրերի համար նախատեսված մեկ տուն կամ սենյակ, իսկ հյուրանոցը կարող էր բաղկացած լինել մի քանի սենյակներից, վերջինիս էլ տրվել է այդ հյուրատունը: Բացի դրանից՝ հյուրանոցը տրվել է վանքին իր սպասարկող անձնակազմով, ուր հանվանե նշված են Թոման, Ովանեսն ու Պետրոսը, իսկ եպիսկոպոսին շարունակելու էր սպասարկել իր «աշխատասէր Առաքելը»³¹⁹: Այս վկայությունից կարելի է մակաբերել, որ տվյալ դեպքում Ամադուի Նորավանքի հյուրանոցում հյուրընկալվողները սնվել են անվճար. փաստն առավել բարձրացնելու էր թեմական առաջնորդի հեղինակությունը: Վանքապատկան հյուրանոցները հետագայում շեղվեցին իրենց առաքելությունից՝ դառնալով առևտրական դասի խրախճանքի վայրեր, քանզի այստեղ սկսեցին հյուրընկալվել նաև առևտրականները³²⁰: Նույն երևույթը տեսնում ենք Հին Ռուսիայում³²¹: Միջնադարյան վանքերն ունեին իրենց պանդոկ-կարավանատները,

³¹⁷ Դ, 3, էջ 2:

³¹⁸ Դ, 6, էջ 69:

³¹⁹ Դ, 3, էջ 246:

³²⁰ Ի դեպ, սկզբնաղբյուրներում հանդիպում է «Արգասու վանառականներ» արտահայտությունը: (Հայ ժողովրդի պատմություն, Բազմահատորյակ, հ. 3, էջ 244): Գուցե դա Վայոց ձորի Արկազն է, որը հայտնի է մինչ օրս գործող իր ընդարձակ հրապարակով և Ս. Խաչ վանքով:

³²¹ М. Н. Тихомиров, Крестьянские и городские восстания на Руси в XI-XIII вв., М. 1955, с. 48.

որոնցից էր Գորիսի շրջանի Հարժիս գյուղի այսօր արդեն կիսավեր կարավանատունը: Առանձին կարևորություն ուներ Սելիմի (Սուլեմա) լեռնանցքի կարավանատունը, կամ ինչպես արձանագրության մեջ է կոչվում՝ «հոգետունը», որը կառուցվեց 1332 թ. Չեսար Օրբելյանի մեկենասությամբ և մեծ ռաբունապետ Նասայի Նչեցու օրհնությամբ³²²: Չեսար Օրբելյանի կառուցած «հյուրատունը» ձոր վերջերս նորոգված Գեղարքունիք-Վայոց մայրուղու մոտ է և ունի ռազմավարական մեծ նշանակություն:

Պանդոկ-իջևանատները հատկապես մեծ քաղաքներում աստիճանաբար կորցնում են իրենց բուն նշանակությունը՝ վերածվելով խրախճանքի վայրերի և խաղատների: Պատահական չէ, որ Ներսես Լամբրոնացին գայրանում էր, որ եկեղեցիներն ու վանքերը դարձրել են «պանդոկ և օտարաց մաքսատուն»³²³:

1326 թ. Սյունյաց եպիսկոպոս Ստեփանոս-Տարսայիճը՝ Մինա Խաթունի և Տարսայիճի թողը, այցելելով Որոտնավանք, այս հոգևոր օջախին նվիրում է «զԽջահորին զգոմեր եւ զԿիւրղի վանս ազատ ի մեր յամէն հարկէ, զի առաջ տված էր ժողովուրդ եւ մեր գմեր բաժին հասն տվաք ի պէտս պանդոկին»³²⁴: Նկատենք, որ Սյունյաց արքեպիսկոպոսը հօգուտ պանդոկ-հյուրանոցի հրաժարվել է գանձել եպիսկոպոսարանին տրվող «հաս» հարկից: Հիշյալ թվականից տասը տարի առաջ Բուրթել Մեծն ու նրա եղբայր Բուդտան նույն Որոտնավանքին նվիրաբերում են գյուղեր, հողատարածքներ, այգիներ և ոռոգման համար ջուր³²⁵:

³²² Դ, 3, էջ 177-178:

³²³ Ներսես Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւն ի կարգս եկեղեցու եւ մեկնութիւն խորհրդոց պատարագին, Վենետիկ, 1847, էջ 168:

³²⁴ Դ, 2, էջ 101:

³²⁵ Նույն տեղում, էջ 100-101:

ԺԲ. Այգիների և արտերի նվիրատվություն

Այգիները նույնպես տրվել են հատուկ նշված իրենց աշխարհագրական սահմաններով՝ ըստ երկուստեք կազմված «Գիր-վճիռների»՝ «գանձագին» կամ «դրամագին» եղանակներով: «Գանձագին» այգիները եղել են առք ու վաճառքի առարկա: Նոր մշակելի հողերն ու նորատունկ այգիները կոչվել են նորք, այսինքն՝ նոր այգիներ³²⁶: Դրանցից շատերն աճեցվել էին «կորդո», այսինքն՝ խոպան, անմշակ, անվար հողերի վրա: Ի դեպ, հիշատակություններ կան «կորդո» վայրերում տներ կառուցելու վերաբերյալ՝ «կորդո շինած տուն»³²⁷:

Ընծայաբերված այգիները հիմնականում լինում են սեփական-մասնավոր: Վայոց ձորի Սպիտակավոր Աստվածածնի արձանագրություններից մեկում Մարգարե վարդապետը հայտնում է, որ ինքն ու իր մերձավորները հիշյալ եկեղեցուն են ընծայում «զԹաճերի հողն ու զՋհտին ու զՄուսկանց պատան ու զԹեղուտն, որ մեր գնուածք էր»³²⁸: Այստեղ մեզ հետաքրքրում է «զՋհտին» եզրույթը: Ինչպես հայտնի է՝ Եղեգիս գյուղաքաղաքի մերձակայքում վերջերս հայտնաբերվել է հրեական գերեզմանոց, որի երրայերեն վիմագրերի վերծանությամբ զբաղվել են հնագետ պատմաբան Հուսիկ Մելքոնյանն ու հայագետ Մայքլ Սթոունը: Կարծում ենք՝ «Ջհտին» այգին եղել է այս տարածքին մոտ: Հաճախ նվիրատուներն իրենց կայքն ու ունեցվածքը նվիրում էին դեռևս իրենց կենդանության ժամանակ: Ցաղաց քարի Ս. Հովհաննես եկեղեցու գավթի հարավային պատին փորագրված է, որ մահամերձ նվիրատուն հիշյալ միաբանությանն է նվիրաբերել իր ունեցվածքը՝ «...Ու մեռանէի՝ Ցաղաց քարի սբ. Յովանէս տուի...»³²⁹: Վիմական արձանագրություններում, ինչպես նշեցինք, բազմաթիվ վկայություններ կան «Ի կորդոյ», այսինքն՝ խոպան հողերը մշակելուց հետո այգիներ աճեցնելու և նվիրաբերելու մասին,

³²⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, Բազմահատորյակ, հ. 3, էջ 158, Վ. տ., էջ 147:

³²⁷ Դ, 1, էջ 43:

³²⁸ Դ, 3, էջ 98:

³²⁹ Դ, 3, էջ 152:

սակայն առավելապես նվիրաբերվում են դրամով գնված այգիները: Այսպես՝ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը նշում է, որ Աշնակում իր նվիրաբերած այգին, «որ ի կորդո արկած էր», 1036 թ. տալիս է «որմովք եւ ծառովք պտղաբերովք եւ անպտղովք եւ խոտագետնովք եւ :Գ: (3) ար ջուր ազատ ի խալատ եւ ի գեղջէ յամենայն հասուց»³³⁰: Գագիկ Ա-ի (990-1020) որդի, Հովհաննես-Սմբատ քազավորը (1020-1042) Հոռոմոսի վանքին նվիրում է Սահառունի գյուղը, ինչպես նաև մի «փնդուկ»-պանդուկ³³¹: Նույն քազավորը այս վանքին է շնորհում Կողբում եղած իր այգին և «:Ը: (100) բեռ աղ յամենայն ամի»³³² «Ի պետական իշխանութեան Շահնշահ Չաքարիայի», Հասանի որդի Պարսիմը՝ Օշական գյուղի ռախը (գեղջավագ, գյուղապետ) 1210 թ. Բագնայրի վանքին է նվիրում մի շարք այգիներ³³³: Նույն Օշական գյուղի մեկ այլ ռախս, Արտաշիր անունով, Բագնայրին է ընծայաբերում իր գանձագին այգին, «որ Աշոտոնց կոչի»³³⁴: Մարմաշենի վանքը իբրև նվեր ստանում է «զխոտ, զհող, երկու այգի ի Մարմետի»³³⁵: Հոռոմոսի վանքը այգի է ստանում Օշականում³³⁶: Վախտանգի որդի Չաքարեն գրում է. «Շինեցաք զԱշտարակայ նորքն (իմա՝ նորատունկ այգին - Լ. Ս.) եւ տուաք ի սուրբքս»³³⁷:

Վիմական արձանագրություններում ուշագրավ վկայություն է պահպանվել այն մասին, թե ինչպես Սանահնի վանքը այգիներ է գնել «ի թուրքէն»³³⁸: Այս փաստը ենթադրել է տալիս, որ այդ

³³⁰ Վ. տ, էջ 20:

³³¹ Նույն տեղում, էջ 20-21:

³³² Նույն տեղում, էջ 21: Ի դեպ, Հովհաննես - Սմբատ քազավորը Հոռոմոսի վանքին ընծայում է նաև «:Ը: (100) բեռն աղ յամենայն ամի ազատ յամենայն շար» (Նույն տեղում, էջ 21): Սանահնի վանքին վերաբերող արձանագրություններում նշվել է ոմն Մովսես և աբգունին (կարդալ՝ աբգանին - Լ. Ս., ջրից վերցվող հարկ) հաշվին աղ բերել (Սանահնի վանքը, էջ 60, Վ. տ. էջ 248): Կ. Ղաֆադարյանը «աբգանին» բառի վերծանությունը կասկածելի է համարում (Սանահնի վանքը, էջ 60, 123):

³³³ Վ. տ. էջ 50:

³³⁴ Նույն տեղում, էջ 52:

³³⁵ Նույն տեղում, էջ 70:

³³⁶ Նույն տեղում, էջ 72:

³³⁷ Ս. Մաղումյան, Աշտարակ, Երևան 1998, էջ 147:

³³⁸ Սանահնի վանքը, էջ 111:

այգին բոնագավթել էին թուրք-սելջուկները և ավելի թանկ գնով վերավաճառել Սանահնի վանքին, ինչպես նշել ենք վերևում: Միջնադարում վանքապատկան այգիներն այնքան էին բազմացել, որ կրոնավորները, աղոթք ու եկեղեցի մոռացած, ներգրավվել էին այգեգործական աշխատանքների մեջ³³⁹: Վարդան Այգեկցին խիստ բողոքում էր նման երևույթի դեմ և առաջարկում ոչնչացնել վանական միաբանությունների տարածքների այգիները³⁴⁰, թեև այգիներ ոչնչացնելը կանոնական որոշումների համաձայն համարվում էր հանցագործություն. թշնամիները, երբ ներխուժում էին որևէ երկիր, առաջին հերթին կտրատում էին պտղաբեր այգիները³⁴¹: Վասիլ կայսրը «հրամայե գորացն կոտորել զճառատունկս քաղաքին» Հերա: Մինչև Վարդան Այգեկցին այգեգործական աշխատանքներով զբաղված հոգևորականներին խստորեն դատապարտում էր Ներսես Շնորհալին³⁴²:

Այգիները, ինչպես նաև այլ հասութաբեր հաստատություններ, նվիրաբերվել են կամ ամբողջությամբ, կամ մասնակիորեն, այսինքն՝ այգու մի մասը: Օրինակ՝ Աշտարակի ս. Մարիանե եկեղեցու վիճագրերից մեկի համաձայն՝ Տիկնանց տիկինը իր ամուսին Արջուկի հետ միասին գնում և հիշյալ եկեղեցուն է նվիրում «զՓարոսանց այգույ կեսն...գնեցի եւ տվի»³⁴³: Կամ մեկ այլ օրինակում ասվում է՝ «զԴ-աւթենց այգայ տեղին կեսն տվաք»³⁴⁴: Այգիներ և հնձան է ստանում Հատիճավանքը³⁴⁵, իսկ Դաղի վանքին տրվում է «Չորսպանոյ հողն»³⁴⁶: Այգիները երբեմն տրվում են իրենց «կատապաններով», այսինքն՝ այգեպաններով հանդերձ³⁴⁷: Այս կամ համանման

այլ փաստերը դարձյալ ենթադրե՞լ են տալիս արդյոք, որ այդ այգեպանները ճորտ գյուղացիներ էին: Բոլորովին էլ՝ ոչ: Դրանք պարզապես այգեգործությամբ զբաղվող շինականներ էին, հողագործ բանվորներ, որոնց զբաղմունքն այգի մշակելն էր, դաշտավարությամբ զբաղվելը: Շինականի նվիրաբերության կարելի է հանդիպել բազմաթիվ աղբյուրներում: Օրինակ՝ Խծկոնքի վանքին նվիրաբերվում է «շինական մի ի գիղս»³⁴⁸: Այսինքն՝ այս գյուղացին այդուհետև ծառայելու էր Խծկոնքի վանքում: Հաղպատի վանքում աշխատելու էին «:Գ: (3) շինական»³⁴⁹: Պատմությունից հայտնի է, թե ինչպես աշխարհիկ և հոգևոր ավատատերերը միահամուռ ուժերով, բոնությամբ տեղահանեցին Տաթևի վանքի շրջակա գյուղերի բնակիչներին և սեփականեցին նրանց պապենական հողակտորները: Ահա թե ինչու սկսվեց ցուրաբերդցիների 915 թ. հայտնի ապստամբությունը Մյունիքի եպիսկոպոսական աթոռի դեմ: Համանման երևույթ տեսնում ենք Շիրակում, մասնավորապես Մարմաշենի վանքի մերձակա գյուղերի բնակիչների նկատմամբ կիրառված բռնի ուժի գործադրումը: Վիճազրերից մեկում կարդում ենք. «Հանեալ (Մարմաշենի մերձակա գյուղերից – Լ. Ս.) արտաքս զշինականս եւ եղեւ բնակարան սրբոյ քահանայից եւ կրանաւորաց»³⁵⁰: Շինականների նվիրատվության մասին կան բազմաթիվ այլ վիճական բնագրեր³⁵¹:

Վայոց ձորի արձանագրություններից մեկում նշվում է, թե ինչպես Արտաբույն գյուղի բնակիչները «յաւժարութեամբ» նվիրատվություն են կատարում Ամաղուի Նորավանքին³⁵²: Արձանագրության երկրորդ հատվածը ցույց է տալիս, որ Մինա Խաթունի նվիրաբերած այգին նախկինում պատկանելիս է եղել այդ վանքին: Իշխանուհին հատուկ ընդգծում է, որ այս նվիրատվությունը նա կատարել է «ոչ ի զրկանաց, ոչ ի գեղէ, ոչ ի պարոնհողո, այլ մեր հալալ դրամագին,

³³⁹ Նույն տեղում, էջ 135:

³⁴⁰ Н. Я. Марр, Сборник причт Вардана, ч. 1, СПб, 1899, с. 317.

³⁴¹ Դ, 3, էջ 36:

³⁴² Դ, 3, էջ 218: Դ, 6, էջ 196:

³⁴³ Նույն տեղում, էջ 238:

³⁴⁴ Դ, 4, էջ 267:

³⁴⁵ Վ. տ. էջ 97:

³⁴⁶ Դ, 3, էջ 50-51, արձ. թիվ 135 (ներդիր):

³⁴⁷ Դ, 5, էջ 114, 115-116, Դ, 6, էջ 184:

³⁴⁸ Վ. տ. էջ 80:

³⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 10-11:

³⁵⁰ Դ, 3, էջ 238: Վ. տ., էջ 83:

³⁵¹ Նույն տեղում, էջ 161:

³⁵² Նույն տեղում, էջ , 39, 59, 85, 131:

ազատ յամեն հարկաց...»³⁵³:

Ժողովրդի սոցիալական ծանր վիճակը թեթևացնելու նպատակով ոմն Ջուլբեկ վերացնում է դեհմեթարին (կողմնապետ, հարկահավաք-կուսակալ) տրվող մի շարք հարկեր³⁵⁴: Հովհաննես արքայունը Հոռոմոսի վանքին շնորհում է «:Խ: (40) կապիճ ցորեն սերմացու»³⁵⁵:

Օրբելյանների սպարապետ Վահրամ Շահուռնեցու հարազատները, կառուցելով Հերհերի Ս. Սիոն եկեղեցին, ի թիվս այլ ընծաների, տեղի հոգևորականությանը նվիրում են «Կոռ արտոքն», այսինքն՝ կոռային աշխատանքով մշակվող արտը և «Երիցակալերը»³⁵⁶: Ինչպես հայտնի է, կոռը հարկադիր, ձրի աշխատանք էր կամ ծառայություն. այս երևույթը տարածված էր միջնադարյան Հայաստանում: Ա. Հովհաննիսյանի կարծիքով՝ ֆեոդալական հողերը մշակողները, այսինքն՝ «անմիջական արտադրողները հողամրացված կոռվորներ էին»³⁵⁷: Վանական միաբանությունները, ինչպես նշեցինք, իբրև նվեր ստանում էին «կոռավար հողեր»³⁵⁸: Օրինակ՝ Գագիկ Շահնշահը Սահակ Արշարունյաց եպիսկոպոսի խնդրանքով ազատում է «գՄրենոյ կոռն, որ ի Նախճաւանի էր, զմարդոյ եւ զեզին»³⁵⁹: Մարծպանի որդի Գրիգորը, ի թիվս այլ ընծաների, Դսեղի վանքին շնորհում է «Մեծ կոռավարն»³⁶⁰: Գյուղացիները կոռային աշխատանքները շարունակում էին կատարել նաև նվիրաբերումից հետո: Վիմագրերում հանդիպում ենք մարդու, եզան, իշու և «յամենայն ցեղ կոռ»-երի³⁶¹:

³⁵³ Նույն տեղում, էջ 39:

³⁵⁴ Դ, 3, էջ 50, Դ, 5, էջ 53, Վ. տ., էջ 48, 83:

³⁵⁵ Վ. տ., էջ 69, 85, 105:

³⁵⁶ Դ, 3, էջ 145:

³⁵⁷ Վ. տ., էջ 102, 113:

³⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 10, 27, 80, 161:

³⁵⁹ Վ. տ., էջ 70-71:

³⁶⁰ Դ, 3, էջ 145:

³⁶¹ Նույն տեղում, էջ 54:

ԺԳ. Հնձանների նվիրատվություն

Այգեգործական մթերքները մշակելու նպատակով այգետեղերում կամ, այլ վայրերում կառուցվում էին հնձաններ, որոնք ջրաղացների նմանությամբ պատկանում էին առանձին ազգատոհմերի, ինչպես նաև վանական եղբայրությունների: Պողահյուսթն օգտագործվում էր տարբեր նպատակներով (ոգելից խմիչքներ՝ իբրև Քրիստոսի արյուն՝ պատարագների ժամանակ հավատացյալներին հրամցվող, օշարակներ, այլ ըմպելիքներ): Այսպես՝ Վարդան վարդապետն ու Մխիթարիչը, ի շարս բազմաթիվ այլ նվիրատվությունների, Հովհաննավանքին են ընծայաբերում «հնձանս բազմածախս»³⁶²: Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի ժամանակ Հառիճավանքը, ի թիվս այլ շնորհների, իբրև նվեր ստանում է նաև հնձան³⁶³: Հնձանների սեփականատեր են դառնում Բագարանի և Բագնայրի վանքերը³⁶⁴:

ԺԴ. Գրերի և սրբազան մասունքների նվիրատվություն

Դեռևս վաղնջական ժամանակներից հայ ժողովուրդը, ի թիվս այլ քաղաքակիրթ ժողովուրդների, պաշտամունք է ունեցել գրքի նկատմամբ: Դրանք հիմնականում ձեռագիր սրբազան մատյաններն էին, որոնք շատ թանկ արժեք ունեին և համարվում էին հարստություն ու գանձ: Վիմական արձանագրություններում բազմաթիվ հիշատակություններ կան սուրբ գրքերի, ավետարանների³⁶⁵, գրակալների³⁶⁶, և այլ նվիրատվությունների մասին: Մարմաշենի վանքը մի շարք կալվածքների հետ ստանում է ընդ սմին հին եւ նոր կտակարաններ³⁶⁷:

³⁶² Նույն տեղում, էջ 48, 52:

³⁶³ Վ. տ., էջ 39:

³⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 18, 146:

³⁶⁵ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը, էջ 135:

³⁶⁶ Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ 1, աշխատասիրությամբ Եվգինե Մուշեղյանի, Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, Երևան 1964, էջ 60, 62, 66:

³⁶⁷ Վ. տ., էջ 70:

Ի դեպ, նշենք, որ Ապլոարիպ մարգպանը Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցուն նվիրում է «Աւետարան և տաւնական»³⁶⁸: Աբաս իշխանի որդի Գրիգոր վարդապետը Մակարավանքին ընծայում է «պատուական գրեանք եւ խաչ մասամբ»³⁶⁹: Խոշոր կրոնական գործիչ Գրիգոր Տուտեորդին Սանահնի վանքին ընծայում է «ուրն գիրք, երկու վերացման խաչ մասամբ, երկու վառ ատլաս, ոսկեգիր հարցնատետր»³⁷⁰: Նույն վանքին «ոսկետուփ աւետարան» է ընծայում իշխան Վաչեն, որն իրեն այս վիճագրում կոչում է «ծառայ Չաքարէի»³⁷¹, ավետարաններ, «պատուական գրեան» և զարդեղեն ստանում է Դսեղի վանքը³⁷²: Առատ նվերներ (ոսկեգօծ խաչ, նափորտներ, ատլաս) է ստանում Հաղպատի վանքը³⁷³: Իբրև կանոն՝ սուրբ գրքերի վաճառքը համարվում էր նվիրատվություն: Կան ուղղակի վկայություններ եկեղեցական սպասքի³⁷⁴, սկիհների³⁷⁵, ոսկյա և արծաթյա խաչերի³⁷⁶, բուրվառների³⁷⁷ և նրանց պահարանների³⁷⁸, քշոցների³⁷⁹, կանթեղների³⁸⁰, տարազի՝ շուրջառների³⁸¹, նափորտների³⁸², ընծայաբերման կապակցությամբ, ինչպես նաև եկեղեցիների զանգակատների կառուցման³⁸³, նորոգման և զանգակների նվիրատվության մասին³⁸⁴: Չանգակատուն կառուցելու մասին վկայություններ կան նաև հետսագույն ժամա-

³⁶⁸ Դ. 1, էջ 44-45:

³⁶⁹ Դ. 6, էջ 187-188:

³⁷⁰ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը, էջ 111:

³⁷¹ Վ.տ., էջ 52:

³⁷² Նույն տեղում, էջ 83:

³⁷³ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 167, 171:

³⁷⁴ Դ. 3, էջ 149:

³⁷⁵ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 172:

³⁷⁶ Վ. տ., էջ 73, 78, 103:

³⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 125:

³⁷⁸ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 175, 176, 194:

³⁷⁹ Վ. տ., էջ 125:

³⁸⁰ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 171:

³⁸¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը, էջ 108, 138: Դ. 6, էջ 91:

³⁸² Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 171:

³⁸³ Դ. 3, էջ 101:

³⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 85, Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 224:

նակաշրջաններում, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ հայկական տարբեր գաղթօջախներում³⁸⁵:

Մեծահարուստ ավատներից վանքերն ու եկեղեցիները ստանում էին «Զիթագին»³⁸⁶, «մոմագին»³⁸⁷ կամ «լուսագին»³⁸⁸:

Դարպաս (նախկին՝ Ըղուերծ) գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն Տարսայիճ Օրբեյանը շնորհում է կավածներ, որոնց եկամուտներից բաժին պետք է տրվեր Տաթևի վանքին իբրև լուսագին³⁸⁹: Հաղպատը և այլ վանքեր ստանում են մոմագին³⁹⁰:

ԺԵ. Ոգելից խմիչների նվիրատվություն

Վանքերում և եկեղեցիներում արարողությունների ժամանակ, ինչպես նշել ենք, օգտագործվում էր անապակ գինին իբրև Զրիստոսի արյան խորհրդանիշ: Իհարկե, այն օգտագործվում էր նաև այլ նպատակներով: Մենք ունենք բազմաթիվ վկայություններ ոգելից խմիչների նվիրատվության մասին:

1301 թ. Ճարի որդին և Ումեկի թոռ Թաղարտերը իր «խաս այգուց» «:Ճ: (100) կուժ գինի» նվիրաբերում է Հաղարծնի վանքին՝ հանձնին Դասապետ վարդապետի³⁹¹: Աշտարակի Կարմրավոր եկեղեցու սպասավորները 1324 թ, իբրև ընծա ստանում են «:Ժ: (10) փաս գինի ի Թամբայ այգոյն»³⁹²: Գինիները պահպանվել են հատուկ պատրաստված հորերում, որոնք կոչվել են «գուր գինոյ»³⁹³:

³⁸⁵ Դ. VII (Ուկրաինայի և Մոլդովայի հայկական վիճագրերը), կազմեց Գր. Ս. Գրիգորյանը, Երևան, 1996, էջ 195:

³⁸⁶ Դ. 1, էջ 60, Վ. տ., 97:

³⁸⁷ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 171:

³⁸⁸ Դ. 2, էջ 114:

³⁸⁹ Նույն տեղում:

³⁹⁰ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 171:

³⁹¹ Դ. 6, 78:

³⁹² Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, Պատմական անցքեր, հուշարձաններ, վիճագիր արձանագրություններ, Երևան, 1998, էջ 169: «Փաս» եզրույթի մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների քառաքնություն, էջ 332-338:

³⁹³ Ստեփանոս Օրբեյան, էջ 141:

ԺԶ. Այլ նվիրատվություններ (Վախմ)

Աթաբակ Վահրամը Ս. Հովհաննեսին տրված «ոխմի» (վախմի) շարքում տալիս է վարելահողեր՝ իրենց «ջրով ու Դ: (4) կոբարովն» (իմա՝ սահմանովն)³⁹⁴: «Վախմի» մասին հիշատակություններ են պահպանվել Վայոց ձորի և այլ շրջանների վիճագրերում³⁹⁵:

Վկայություններ ունենք, որ Վարազա վանքը հասույթ էր ստանում կապալավարձով³⁹⁶, որը հարկադրման ենթակա չէր, և եկամուտը լինում էր «ազատ յամենայն չարե»³⁹⁷:

Փաստեր կան նաև «ոսկի ապարանջանների» և թանկագին քարերի³⁹⁸ փոխանակության գնով կալվածքներ ձեռք բերելու և նվիրաբերելու մասին³⁹⁹:

Ընդ սմին զգուշացվել է, որ նվիրաբերված շարժական և անշարժ գույքը պետք է մնար նախատեսված վայրում և ոչ մեկ այլ տեղ⁴⁰⁰:

Քանիցս նշել ենք, որ, իբրև կանոն, հոգևոր օջախներին կատարված նվիրատվություններն ազատվում էին պետական հարկերից⁴⁰¹: Պատահական չէ, որ օտար ներխուժումների ժամանակ իրենց ունեցվածքն անձամբ հսկելու նպատակով այս կամ այն տոհմի հովանավորած վանքերում իբրև վանահայրեր հանդես են գալիս նույնիսկ խոշոր իշխաններ: Վերն արդեն ակնարկել ենք, որ արցախյան հզոր իշխան Վախտանգի որդի Հասանը, 1182 թ. իր կարողությունը բաժանելով վեց որդիների միջև, իր տիկնոջ՝ Մամայի հետ միասին

³⁹⁴ Վ. տ., էջ 165-166:

³⁹⁵ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը, էջ 189, Դ. III, էջ 101, Դ. V, էջ 24, 167, 138, 194, 215 և այլն:

³⁹⁶ Գրիգոր Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը 9-13-րդ դարերում, էջ 200-202:

³⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 80:

³⁹⁸ Դ. III, էջ 56, Դ. VI, էջ 31:

³⁹⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰⁰ Դ. 5, էջ 133:

⁴⁰¹ Դ. II, էջ 97, 101, Դ. III, էջ 55, 216, 218-219 (ներդիր), Դ. IV, էջ 265, Դ. VI, էջ 85, 139, 204:

գալիս է Խուրավանք «...եւ զգեցաք զձեւ միանձանց»⁴⁰²: Այս առումով կարելի է զուգահեռներ անցկացնել մահմեդական աշխարհի վակֆի հետ: Ականավոր արարագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանը ի մասնավորի քննել է վակֆի էությունն ու բովանդակությունը: Նրա կարծիքով՝ «վակֆ» նշանակել է «վաճառքն արգելված կալվածք, ունեցվածք, որ իր ձեռքում ունեցողը կարող էր միայն հասույթից օգտվել, բայց չէր կարող այն օտարել: Վակֆ կոչվում էին այն հողերը, - շարունակում է երջանկահիշատակ գիտնականը,- որոնք բարեգործական նպատակներով առհավետ նվիրված են մահմեդական կրոնական հաստատություններին: Վակֆ էին համարվում նաև քրիստոնեական վանքապատկան կալվածքները⁴⁰³:

Այս առումով արժեքավոր են Ռուստամ Օրբելյանի 1431 թ. դեկտեմբերի 21-ին կաթողիկոս Գրիգոր Մակվեցուն և Տաթևի առաջնորդ Շմավոն Անգեղակոթցուն 1450 թ. կատարած «վակֆերը» Էջմիածնի և Տաթևի վանքերին բազմաթիվ գյուղեր ու կալվածքներ նվիրաբերելու մասին: Կալվածագրերում մանրամասնորեն նշված են օտարվող տիրույթների աշխարհագրական սահմանները: Կրոն. Վ. Փափազյանը ի նորո թարգմանելով և ուսումնասիրելով առուծախի շարիաթական բոլոր կանոններով ձևակերպված և վավերացված այս փաստաթղթերը, կարծում է, որ այդ առքուվաճառքն իրականում կրում էր «ֆիկտիվ բնույթ» և ըստ էության նվիրատվական բովանդակություն ուներ⁴⁰⁴:

⁴⁰² Վ. տ., էջ 34

⁴⁰³ Տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, Բ, Իբն ալ-Ասիր, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 380, ծանոթ, 143:

⁴⁰⁴ Վ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերը, պրակ Ա, Երևան, 1968, էջ 66-76, 78-82:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏԱՐԱԳՆԵՐԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐԸ

(Ըստ վիմական արձանագրությունների սվյալների)

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ բացի անշարժ և շարժական գույքից հոգևոր օջախները ստացել են նաև կանխիկ դրամ:

Իբրև կանոն պատարագներ ստանալու նպատակով հավատացյալներից շատերը նվիրաբերել են 20-ական դահեկաններ (դեկաններ)⁴⁰⁵: Արծաթ դահեկանները կոչվել են սպիտակ⁴⁰⁶, դեկան⁴⁰⁷, երբեմն նաև ստակ («ըստակ») ⁴⁰⁸, «դուկատ»⁴⁰⁹, «սպիտակ սուլտանի»⁴¹⁰, հետագա ժամանակներում՝ սկսած 17-րդ դարից՝ նաև «թուման»⁴¹¹: Դսեղի Բարձրաբաշ վանքին :ԽԵ: (45) դահեկան է նվիրում հայտնի Պոռշ Խաղբակյան իշխանը⁴¹²: Տեղերի վանքին հավատացյալները տալիս են :ՄՆ: (200.000^o) սպիտակ⁴¹³: Ի դեպ, հիշատակված 200.000 դրամի վկայությունը կասկած է հարուցում, սակայն մենք հնարավորություն չունենք ստուգելու այդ թվի իսկությունը: :ՅՀԵ: (375) սպիտակով գնվում է այգի և տրվում է Մանահնի

⁴⁰⁵ Տե՛ս Լ. Սարգսյան, Դիտողություններ Վանեվանի 903 թ. արձանագրության մասին, «Կանթեղ» գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2005, թիվ 3 (24), էջ 235: Դրամ-դահեկանի մասին տե՛ս նաև Դ. III, էջ 75, 77, 79, 81, 84, 158, 217, Դ. V, էջ 128, Վ. տ., էջ 28, 84, 95, 98, 100, 118, 162:

⁴⁰⁶ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը, էջ 162, Դ. III, էջ 223, 239:

⁴⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 75, 77, 79, 81, 84, 158, 217, Դ. V, էջ 128, Վ. տ., էջ 28, 84, 91, 95, 98, 100, 118, 162:

⁴⁰⁸ Դ. V, էջ 43, 45, 46, 55:

⁴⁰⁹ Դ. VI, էջ 19, 71, 42:

⁴¹⁰ Վ. տ. էջ 97:

⁴¹¹ Դ. V, էջ 112, 196, 264, 268:

⁴¹² Վ. տ., էջ 91:

⁴¹³ Նույն տեղում, էջ 117:

վանքի հյուրատանը⁴¹⁴: Դրամական կամ այլ նվիրատվությունները երբեմն կոչվել են «Հալալ ինչք»⁴¹⁵, «Հալալ արդիւնք»⁴¹⁶, «Հոգոյ արդիւնք»⁴¹⁷, «Հոգոյ բաժին»⁴¹⁸, «Հոգոյ թոշակ»⁴¹⁹, «Արդար ինչք»⁴²⁰, «Հոգո պահուստ»⁴²¹, «Հոգո պահեստ»⁴²², «Հոգո պատուաստ»⁴²³, «Հոգոյ պաշար»⁴²⁴, որոնք շնորհվում էին «ըստ կարի»⁴²⁵ կոչվելով նաև «կտակ մշտնջենատր»⁴²⁶ կամ պարզապես «արդիւնք»⁴²⁷ և «ինչք»⁴²⁸: Երբեմն նշվում էր նվիրատվության հատուկ նպատակը՝ «Ի շինութեան գաւթիս»⁴²⁹ կամ եկեղեցու այս կամ այն հատվածը կառուցելու և կամ նորոգելու մասին: Շնորհատր անունով տվողիսեցի մի հավատացյալ Հաղպատի վանքին է նվիրում «հարիւր դահեկան ի շինութիւն ժամատանս»⁴³⁰: Անի մայրաքաղաքի Սահակ քահանան կրոնավորներին զգուշացնում է, որ իր հաջորդները պարտավոր են «զնոյն պայմանս կատարել», ինչ ինքը սահմանել է⁴³¹: Այդ պահանջը տեսնում ենք նաև Աղստևի հովտի⁴³² և Վայոց ձորի⁴³³ վիմագրերում: Վայոց ձորի Աղավնաձոր գյուղի Ներքին Ուլգյուր գյուղում կառուցված ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատին փորագրված է Նանե

⁴¹⁴ Նույն տեղում, էջ 118:

⁴¹⁵ Դ. I, էջ 34, Դ. II, էջ 21, Դ. V, էջ 246:

⁴¹⁶ Դ. VI, էջ 78:

⁴¹⁷ Դ. 3, էջ 217, Դ. V, էջ 43, Դ. VI, էջ 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39 և այլն:

⁴¹⁸ Դ. V, էջ 57: Հաղբատ, 117:

⁴¹⁹ Դ. I, էջ 34:

⁴²⁰ Դ. V, էջ 129:

⁴²¹ Դ. VI, էջ 25:

⁴²² Նույն տեղում, էջ 33:

⁴²³ Դ. I, էջ 50:

⁴²⁴ Վ. տ., 151:

⁴²⁵ Հաղբատ, էջ 162, 164, 192, 199, 200, 209, 226:

⁴²⁶ Նույն տեղում, էջ 168:

⁴²⁷ Դ. III, էջ 213, Դ. IV, էջ 123:

⁴²⁸ Դ. III, էջ 213, Դ. V, էջ 56, 58, 207:

⁴²⁹ Վ. տ., 151:

⁴³⁰ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 168:

⁴³¹ Դ. I, էջ 34:

⁴³² Դ. VI, էջ 39, 40:

⁴³³ Դ. III, էջ 35, 36:

անունով հավատավորի 1297 թ. նվիրատվական արձանագրությունը, որով նա պարտավորեցնում է իր զավակներին՝ նույն կերպ կատարեն նվիրատվությունը, ինչ իր կենդանության օրոք. «...յետ եւ իմ որդիքն տան անխափան: Ով չտա՝ մեր մեղացն տէր է»⁴³⁴: Նույն բովանդակությունն ունի Թամթախաթունի 1308 թ. արձանագրությունը Մճռակաձորում եղած իր այգին նույն Ս. Աստվածածին եկեղեցուն այգիներ նվիրաբերելու մասին: Իշխանուհին գրում է, որ եկեղեցու սպասավորներին նվերներ «յետ եւ իմ որդիքն տան անխափան. ով չտա՝ իմ մեղացն տէր է»⁴³⁵:

1283 թ. մեծահարուստ ճարը՝ մանագլերոցի պարոն Ումեկի որդին, «յաշխարհակալութեան Արդունին և թագաորութեան վրաց Դեմետրի Բագրատունոյ» հիշատակում է, որ իր հայրը «Ումեկն գնել էր զԳետիկ ի :ԽՌ: (40.000) կարմիր դուկատի: Ես ճարս գնեցի զՅովս իւր ամեն սահմանաւքն, ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն արժան էր եւ ոսկին թանգ. ի :ԴՌ: (4000) կարմիր դուկատ...տվի Գետկա Ախտուալծածնիս՝ իմ հոգո տանս...»⁴³⁶: Պոռշ իշխանը մի շարք կալվածքների հետ միասին Այրիվանքին ընծայում է «:ԺՌ: (10.000) սպիտակ»⁴³⁷: Մխարգրձելը «:ՌՇ: (հազար հինգ հարյուր) սպիտակ» է հատկացնում Ս. Նշան եկեղեցուն իբրև «մոմագին»⁴³⁸:

Արդեն հանգամանորեն նշվել է Վանեվանի 903 թ. ստացած դրամական եկամուտների մասին և կարիք չկա անդրադառնալ այդ հարցին, սակայն շարունակենք ծանոթանալ մյուս վկայություններին: Շահանդուխտ Ա Սյունյաց թագուհին Որոտնավանքի վանահայրերին նվիրում է 6000 դրամ, Վայոց ձորի Նորավանքը այգի ձեռք բերելու համար կանխիկ ստանում է 4000 դրամ: Շնորհավոր քահանան նույն վանքին ընծայում է 1000 դրամ⁴³⁹: Դրամական նվերներ է ստանում

⁴³⁴ Դ. III, էջ 35:

⁴³⁵ Նույն տեղում:

⁴³⁶ Դ. VI, էջ 71:

⁴³⁷ Վ. տ. էջ 125:

⁴³⁸ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղթատ, էջ 171:

⁴³⁹ Դ. III, էջ 217:

Եղեգնաձորի Թանահատի վանքը⁴⁴⁰: Կարծում ենք, ստացված կանխիկ դրամը գանձ դարձնելու փոխարեն վանահայրերը այն դնում էին շրջանառության մեջ և կամ տրամադրում հոգևոր-կրթական կենտրոններին, մասնավորապես Գլաձորի համալսարանին՝ նրանց տնտեսական վիճակը բարելավելու նպատակով:

Ակադ. Ա. Հովհաննիսյանը, խոսելով նվիրատուների մասին, նկատում է.

«Երկրից փախչողները կամ երկրում մնալով՝ ծանր տուրքերից ու հալածանքներից խուսափել կամեցողները իրենց հողերն էժանագին վաճառում էին եկեղեցուն, երբեմն կամավոր վախընդ էին անում եկեղեցուն իրենց գույքերը և կամ նույնիսկ հրաժարվում անձնական իրենց ազատությունից՝ ճորտագրվելով եկեղեցուն»⁴⁴¹: Խիստ է ասված: Անտեսված է մարդու հոգեկան և բարոյական բավարարվածության խնդիրը: Գիտնականը նկատի ունի նաև Արցախական աշխարհի «վերագցեստավորված» նշանավոր Վախտանգյաններին, որոնք, ինչպես ասել ենք, իրենց տիրույթները բաժանելով զավակների միջև, մտան վանք՝ իրենց սեփական կալվածքներին մոտիկից տիրություն անելու նպատակով:

Նվիրատուն և նվիրառուն երկուստեք պայմանավորվում էին, թե եկեղեցական որ տոների ժամանակ էին կատարվելու մերձավորների կամ հանգուցյալ մարդկանց հիշատակի պատարագները:

Հիւսասկության օրեր էին սահմանվում (Տվյալները ֆաղված են վիճական արձանագրություններից)⁴⁴²

- 1.«Ի տաւնի Երեմիա մարգարէի»
- 2.«Ի տաւնի սբ Յակոբայ»
- 3.«Ի տաւնի Վահանայ»
- 4.«Ի Տաւնի սբ Խաչին»

⁴⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 75, 77, 79:

⁴⁴¹ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, I, էջ 308:

⁴⁴² Հիշատակության օրերի բնագրային քաղվածքները բազմաթիվ են, այդ պատճառով չենք նշում նրանց էջերը – Լ. Ս.:

- 5.«Ի տաւնի Խաչգիւտի»
- 6.«Ի տաւնի Զատկին»
- 7.«Ի տաւնի Ծառգարդարի»
8. «Ի տաւնի Սրբոցն Քառասնիցն»
- 9.«Ի տաւնի Դաթի»
- 10.«Ի տաւնի Նոր Կիրակէին»
- 11.«Ի տաւնի Բարսեղի»
12. «Ի տաւնի սր Սարգսի»
- 13.«Ի տաւնի Յայտնութեան Երագալուցին»
14. «Ի Տաւնի Սահակայ»
- 15.«Ի տաւնի Հոփսիսիմէի, (Հոռնսիմէի, Հոփսիսիմեանց)»
- 16.« Ի տաւնի Վարդանանց»
- 17.«Ի տաւնի Աւետեաց Աստուածածնի»
- 18.«Ի տաւնի ս.Փոկասի»
- 19.«Ի տաւնի ծննդեան Քրիստոսի»
20. «Ի տաւնի Խաչվերացի»
- 21.«Ի տաւնի Եսայի մարգարէի»
22. «Ի տաւնի Թաղեոսի առաքելոյն»
23. «Ի տաւնի Սրբոյն Գրիգորի»
24. «Ի տաւնի Ոսկեանց»
25. «Ի տաւնի Կիլղի»
26. «Ի տաւնի Ստեփանոսի»
27. «Ի տաւնի Նաւասարդի»
28. «Ի տաւնի Զրօրհնեքի»
29. «Ի տաւնի Տեառնընդառաջի»
30. «Ի տաւնի Յոհանու սր Խաչի»
31. «Ի տաւնի Վարդավառի»
32. «Ի տաւնի Պետրոսի և Պօղոսի (Պատրոսի)»
33. «Ի տաւնի սր Անտոնի»
34. «Ի տաւնի Ղազարու»
35. «Ի տաւնի Վարագայ սր Խաչի»
36. «Ի տաւնի Երկրորդ գալստեան»

37. «Ի տաւնի թագաւորին սր Թեոդորոսի (Թողոսի, Թեոթոսի)»
38. «Ի տաւնի Կոստանդիանոսի թագաւորի»
39. «Ի տաւնի Վերափոխման»
40. «Ի տաւնի Աղուհացից»
41. «Ի տաւնի Ծննդեան»
42. «Ի տաւնի սր Աստուածածնի»
43. «Ի տաւնի Համբարձման»
44. «Ի տաւնի Գայիանէի (Գայիանեանց)»
45. «Ի տաւնի սր Գեորգայ»
46. «Ի տաւնի Բարեկենդանին»
47. «Ի տաւնի Շողակաթի»
48. «Ի տաւնի Սր Խաչի», («Սուրբ Նշանի»)
49. «Ի տաւնի սր Հայրապետացն Նիկիոյ սր ժողովոյն»
50. «Ի տաւնի Կիրակոսի»
51. «Ի տաւնի Սուքիասեանց»
52. «Ի տաւնի Քրիստափորի»
53. «Ի տաւնի Նունեայ և Մանէայ»
54. «Ի տաւնի Եղիական Շաբաթ օրվա»
55. «Ի տաւնի «Թեղկի», («Թեկղի»)
56. «Ի տաւնի Աթագինէի»
57. «Ի տաւնի Եփեսոսի»
58. «Ի տաւնի Նիկողայոսի»
59. «Ի տաւնի Անդրէ առաքյալի» և այլն:

Նվիրատվական արձանագրություններում և կալվածագրերում հաճախ հիշատակվում են 318 հայրապետները⁴⁴³:

Նվիրատվությունները զարգացած միջնադարում, ինչպես վերը ակնարկեցինք, երբեմն կոչվում են «վախմ», որը Հ. Աճառյանի մեկնաբանությամբ նշանակում է «Բարեպաշտական նւեր, եկեղեցուն կտակուած հող կամ կալուած»⁴⁴⁴: Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ նվիրատուն գնում է անշարժ կամ շարժական գույքը և ապա

⁴⁴³ Դ. VI, էջ 42:

⁴⁴⁴ Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հ 4, էջ 295:

նվիրաբերում այս կամ այն հոգևոր օջախին⁴⁴⁵:

Իվանե Օրբելյանը, հետևելով իր նախորդների սովորությանը, Սանահնի վանքին է վերադարձնում «մեր ամենայն գաւառքն քաղաքաւք, գիւղիւք, ազատաւք եւ շինականաւք վերստին վախմ տաք Ս. Աստուածածնին»⁴⁴⁶: Կարծում ենք՝ այստեղ խոսքը տասանորդ հարկի մասին է:

«Դրամագին այգիներ» են ստանում Քոբայրը⁴⁴⁷, Հոռոմայրը⁴⁴⁸, Եղվարդի եկեղեցին⁴⁴⁹, Հառիճա վանքը⁴⁵⁰ և շատ ուրիշներ: Ի դեպ, Հաղպատի վանքի առաջնորդ տեր Բարսեղը Լնբատավանքի կապակցությամբ գրում է. «Գնեցի զվանքս յանաւրինաց... եւ զգուրն, որ իւրեան էր ի հնուց ելեալ»⁴⁵¹: Վերը նշեցինք, որ այլազգի ներխուժողները, բռնազավթելով կրոնական հաստատությունները և նրանց եկամտի աղբյուրները, դրանք առավել թանկ գնով վերավաճառում էին նախկին տերերին կամ այլ անձանց:

* * *

Հավատացյալ նվիրատուները, վախենալով, որ իրենց նվիրաբերածը կարող են այլևայլ ժամանակներում քաղաքական անկայուն պայմանների պատճառով խլել, բռնագրավել, ուստի եկեղեցու հայրերի հետ միասին նվիրատվական արձանագրության մեջ ավելացնում էին անեծքի մասը կամ, Ա. Հովհաննիսյանի խոսքերով ասած, «վիմագիր նգովքը»⁴⁵², որը խիստ անհրաժեշտ էր համարվում ապահովության ակնկալիքով: Նվիրատվական վիմագրերում, հատկապես անեծքի բաժնում, հաճախ հիշատակվում են քրիստոնեական եկեղեցու մերժած անձինք՝

⁴⁴⁵ Դ. 1, էջ 29, 32, 36, 43, 49, 63, Դ. II, էջ 109,

⁴⁴⁶ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը, էջ 138:

⁴⁴⁷ Վ. տ. էջ 35:

⁴⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 36:

⁴⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 37

⁴⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 79-80:

⁴⁵¹ Վ. տ., 37:

⁴⁵² Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, 1, էջ 312:

Հուդան⁴⁵³
Արիոսը⁴⁵⁴
Բելիարը կամ սատանան⁴⁵⁵
Կայենը⁴⁵⁶
Վասակ Ուրացողը⁴⁵⁷
Հուլիանոս Ուրացողը⁴⁵⁸
Կորխը⁴⁵⁹ և այլք:

Մեծաքանակ նվիրատվությունների ժամանակ հատկապես նշվում էին նաև օտար իշխանավորները, որոնք հարմար պահն օգտագործում էին բռնազավթելու հոգևոր հաստատությունների ունեցվածքը: Սա է, կարծում ենք. հիմնական պատճառը, որ բազմաթիվ արձանագրություններում դիտավորյալ ավելացվում էր անեծքի բաժինը.

«... և թե աւագ տաճիկ փոխի և հանել ջանա (նվիրատվությունը - Լ. Ս.) :Ռ: :Ռ: :Ռ: (1000, 1000, 1000) նալաթ (ամոթ) լինի, յիւր Մահմետն և ապիզար (անիծված) լինի...»⁴⁶⁰: Կամ՝ նույնանման բանաձևումով. «Թէ տաճիկ փոխի եւ խլել ջանայ յԱստուծոյ. եւ ամենայն սրբոց նգովված եղիցի եւ յիւր փեղամբարէն ի Մահմետն ապիզար եւ :Ռ: :Ռ:

⁴⁵³ Դ. 1, էջ 15, 23, 26-28, 30, 33, 63:

⁴⁵⁴ Դ. 3, էջ 216:

⁴⁵⁵ «Բելիար» նշանակում է «կովող, ժանտ, ապստամբ»: Նա ապստամբել էր Աստոծո ղեմ՝ ընդօրինակելով սատանային կամ սաղայեյին (տե՛ս Աստվածաշունչ, Բ Կորնթացոց, Զ, 15, նաև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 377):

⁴⁵⁶ Դ. 1, էջ 15, 17, 23, 26-28:

⁴⁵⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 361, Դ. 3, էջ 239:

⁴⁵⁸ Հուլիանոս Ուրացող (Փլավիոս Կլավդիոս) հռոմեական կայսր էր (331-363): Փորձեց հեթանոսությունը դարձնել պետական կրոն, դադարեցրեց հեթանոսների հալածանքները, վերադարձրեց հեթանոս տաճարներից խլված ունեցվածքը, իշխանությունից հեռացրեց քրիստոնյաներին: Քրիստոնյա եկեղեցին նրան համարեց Ուրացող (տե՛ս Հ. Բարթիկյան, ՀՄՀ, հ. 6, էջ 636):

⁴⁵⁹ Կորխը ղևտացի էր, Մովսեսի հորեղբորորդին, ապստամբեց Մովսեսի և Ահարոնի ղեմ: Նա իր երկու ընկերների՝ Դադանի և Աբիրոնի հետ անցավ գետնի տակ (Հովհ. Դրասխանակերտցի, Պատմություն, Երևան, 1996, էջ 375, ծանոթ. 55): Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու՝ սրանք իրենց կատարած չարագործությունների համար գետնի տակ «խորասույզ եղեն» (տե՛ս Պատմություն Աղոսանից աշխարհի, էջ 308):

⁴⁶⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 361: Դ. 3, էջ 125:

(հազար, հազար) նալաթ լինի, մեռելաք եւ կենդանաք.»⁴⁶¹: Կրկնում ենք՝ օտարագգի՝ հիմնականում թուրք-թաթարական նաև մոնղոլական բառերով ներթափանցված նման հիշատակագրությունները կատարվում էին այն նպատակով, որ քաղաքական անկայուն պայմաններում, ինչպիսին էր զարգացած միջնադարը, ներխուժող մահմեդական ցեղերն ու նրանց առաջնորդները, ընթերցել տալով վիմագրված անեծքի բաժինները, զգաստանային, սարսափեին և չբռնագրավեին հայոց եկեղեցու ունեցվածքը, նրա կալվածքն ու գույքը:

Ինչպես տեսնում ենք, քննարկվող թեման շատ տարողունակ է, փաստական նյութը՝ բազմաբնույթ և բազմաբանակ: Փաստերի ծովում մենք գիտակցաբար ընտրել ենք առավել ցայտուն և թեմատիկ առումով խոսուն վիմագրերը՝ շեշտելով փաստագրված նվիրատվությունների նյութական բովանդակությունը, նվիրատվության պատճառները, մատուցման եղանակներն ու ձևերը:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ հարյուրավոր նվիրատվական արձանագրություններ կան Մերձավոր և հեռավոր Մփյուռքի բազմաթիվ գաղթավայրերում՝ Ռուսաստանի Դաշնությունում⁴⁶², Ուկրաինայում⁴⁶³, Մոլդովայում և այլուր, սակայն ժամանակագրական և աշխարհագրական առումներով դրանք մեր թեմայի շրջանակներից դուրս են և ունեն առանձին ուսումնասիրության կարիք:

⁴⁶¹ Դ, 3, էջ 126:

⁴⁶² Դ, 8, (Ռուսաստանի Դաշնության հայկական վիմագրերը), աշխատասիրությանը Գրիգոր Գրիգորյանի, Երևան, 1999, էջ 31-32, 47-49 և այլն:

⁴⁶³ Դ, 7, էջ 33, 133 և այլն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայաստանի զարգացած ավատատիրության դարաշրջանի նվիրատվական արձանագրությունները՝ իբրև առանձին ուսումնասիրության առարկա, ամփոփ կերպով գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Վիմագրական և մատենագրական սկզբնաղբյուրների լայն հենքի վրա, պատմահամեմատական մեթոդի կիրառմամբ շարադրված սույն ատենախոսությունը հստակորեն արտացոլում է քննարկվող ժամանակաշրջանի իրավա-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների իրական պատկերը: Զննական անդրադարձ է կատարվել նախընթաց դարերի իրողությունները ներկայացնելու համար: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայ Առաքելական եկեղեցին օգտագործել է հեթանոսական դարաշրջանների մեհենական կալվածատիրության հարուստ փորձը գույք և կայք ձեռք բերելու նպատակով՝ աստիճանաբար դառնալով ամենահարուստ ավատատիրական կազմակերպություններից մեկն իր կենտրոնաձիգ իշխանապետությամբ և գերագույն առաջնորդով՝ հանձին հայոց կաթողիկոսի: Երկրի քաղաքական իշխանության բացակայության պայմաններում հիերոկրատիան իր ձեռքն է վերցրել տնտեսական բոլոր ոլորտների ղեկավարությունը, ինչպես նաև կրթամշակութային ու արդարադատության բնագավառները: Բնական է, Հայ եկեղեցին պետք է տեր լիներ բազմաբնույթ և բազմաճյուղ հաստիքաբեր հաստատությունների, անսահմանափակ անշարժ և շարժական գույքի: Հասարակության լայն խավերի անմխիթար կյանքը, անորոշ ապագան, Նեոի ուրվականն ու Զրիստոսի երկրորդ գալստյան ահեղ դատաստանը հավատացյալներին մղում էին բարեգործության, միաբանության հոգևոր հայրերի հետ, հաղորդակցվելու պատարագների արարողություններին: Նվիրատուները երազում էին իրենց և հարազատների հոգու փրկության մասին, գաղափար, որը դարձավ համաքրիստոնեական եկեղեցու հիմնական և տիրապետող աշխարհայացքներից մեկը: Մենք հակված չենք ընդունելու այն վարկածը, իբրև թե հոգևոր հայրերը վարել են անհոգ և մակաբույժ կյանք,

վայելելով մեծաքանակ անսպառ հարստությունները, որոնք ձեռք էին բերվում խաչանշանի օգնությամբ ամենատարբեր եղանակներով ու միջոցներով: Ընդհակառակն՝ հոգևոր հաստատությունների, մասնավորապես վանական միաբանությունների ողջ ունեցվածքը, հսկայական կալվածքները տրամադրվում էին հոգևոր օջախներին կից կազմակերպված բարեգործական հաստատություններին՝ ուրկանոցներին. անկելանոցներին, գողետներին, անտարակույս մասնաբաժանի օջախներին: Այս կապակցությամբ խիստ առարկելի են մեծահանճար Միքայել Չամչյանցի, իսկ վերջին տասնամյակներին մասնակառնմիկոս Ա. Գ. Հովհաննիսյանի մի շարք որակումները միջնադարի խոշոր պատմագիր, հմուտ վիմագրագետ Ստեփանոս Օրբելյանի հասցեին, որը լինելով մեծ կարողությունների տեր կուսակրոն հոգևորական, իր ողջ հարստությունը տրամադրել էր Մյունխենյան ցեղանոցի ուսումնագիտական հաստատություններին, Վայոց ձոր տեղափոխված հայ մտավորական այրերին և տարբեր գաղթօջախներից եկած ուսումնատենչ երիտասարդներին:

2. Պատմական յուրաքանչյուր երևույթ պետք է դիտարկել և քննության ենթարկել պատմական կտրվածքի մեջ, այլապես ուսումնասիրողը կընկնի չիմնավորված «տեսությունների» հորձանուտը:

3. Զննարկվող ժամանակահատվածում, որն ընդգրկում է 9-14-րդ դարերը, հոգևոր կենտրոնները ձեռք բերեցին բազմաքանակ գյուղեր, ընդարձակ հողատարածքներ, հասութաբեր հաստատություններ՝ ջրաղացներ, ձիթհաններ, հնձաններ, կուղպակ-վաճառատներ, հյուրանոցներ, արտավայրեր, մանր և խոշոր եղջերավոր անասուններ, ինչպես մասնաբաժնե եկեղեցական սպասք և սրբազան գրքեր: Նվիրատվական փաստաթղթերը կամ կալվածագրերը, իբրև կանոն, հաստատում էին երկրի սյուզերենը, գահագլուխ իշխանը և այլ ներկաներ, ընդ որում, առաջիններն իրենց մատանիներով էին դրոշմում, իսկ մյուսները պարզապես «մատանում էին», ինչպես վկայված է մատենագրական աղբյուրներում: Տաթև գյուղը Մյունիքի եպիսկոպոսարանին նվիրաբերելու ժամանակ 844 թ. ներկա է եղել 35

վկա, որից 9-ը՝ հոգևորական:

4. Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տասանորդի ձևով ստացված կանխիկ գումարը՝ դրամ-դահեկանները, արգելված էր դնել շրջանառության մեջ՝ տոկոս և վաշխ ստանալու ակնկալիքով: Նվիրատվությունների ժամանակ փաստաթղթում հատուկ նշվում էր, թե որքան ժամանակով է տվյալ օբյեկտը տրվում նվիրառուին՝ ժամանակավորապես, թե՞ հավիտյան՝ «մինչ ցգալուստն Բրիստոսի»:

5. Հասութաբեր հաստատությունները, հատկապես ջրաղացներն ու ձիթհանները նվիրաբերվում էին կամ ամբողջովին, կամ մասնակիորեն: Օրինակ, վիմագրություններում հանդիպում է վկայություն, որ վանքին տրամադրվում է միայն «Ասագ ական ջրաղացն» (Դ, III, էջ 80):

6. Հայ եկեղեցու բարձրաստիճան հայրերը սահմանել են կանոններ և օրենքներ՝ հոգևորականության տարբեր խավերին տրվող եկամուտների և նվիրաբերության ստացված գույքի բաժանման և մասնատրման մասին:

Հայ եկեղեցին ունեցել է ապահարկության կարգավիճակ, որը, սակայն, հաճախ ոտնահարվել է քաղաքական պայմանների փոփոխության հետ միաժամանակ՝ հատկապես օտար իշխանությունների տիրապետության շրջանում: Երկրի աշխարհիկ ավատատերերը ամեն ջանք ու եռանդ գործադրում էին պահպանելու եկեղեցուն տրված ապահարկության իրավունքը, և անբարենպաստ իրավիճակների դեպքերում իրենք էին զգեստավորվում հոգևորականի սքեմով՝ սեփական ժառանգական կալվածքն ու գույքն անձամբ հսկելու և պահպանելու նպատակով:

7. Լինելով խոշոր ավատատիրական տնտեսություն՝ Հայ եկեղեցին իր անհամար ունեցվածքով մրցակցում էր աշխարհիկ տիրակալների ու նրանց ժառանգների (գահերեց ու գահակալ իշխաններ, սեպուհներ, ազատներ) հետ: Եկեղեցու հայրերը մշտապես նեցուկ և հենարան են եղել երկրի գերագույն սյուզերենին և պետական մարմիններին, իսկ վերջիններս պարտավորված էին ամեն կերպ

ամրապնդել Եկեղեցու դիրքերը և բարձրացնել նրա հեղինակությունը հասարակական լայն զանգվածների մեջ: Այս առումով հատկանշական է Աշոտ Ռոդրմած Բագրատունի թագավորի վարվելակերպը: Իհարկե, եղել են ժամանակներ, երբ աշխարհիկ տերերը խոչընդոտել և նեղացրել են Եկեղեցու անսահմանափակ իրավունքները՝ բարեփոխումների անվան տակ, սակայն նրանք արժանացել են սրբազան հայրերի պարսավանքին և անեծքին:

8. Իբրև ավանդապաշտ կազմակերպություն՝ Հայ եկեղեցին աշխատում էր ամեն ինչ հարմարեցնել իր գաղափարախոսությանը՝ տարբեր եղանակներով ու ձևերով:

9. Նվիրատվական արձանագրություններ կան ոչ միայն մայր հայրենիքում, այլև Սփյուռքի այլազան գաղթավայրերում:

Հայկական վիմական արձանագրությունները հարուստ և վստահելի նյութեր են ընձեռում հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներն ուսումնասիրելու համար: Նրանք մեզ հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Հայաստան աշխարհը հզոր է եղել միայն այն ժամանակ, երբ սերտորեն համագործակցել են հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները: Այս մասին դասական դրույթ ունի Տաթևի համալսարանի մեծ ուսուցչապետ Գրիգոր Տաթևացին:

10. Հոգևոր այրերը, հատկապես պատմիչներ Մովսես Կաղանկատվացին, Ստեփանոս Օրբելյանը և այլք, լինելով հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ, անտարակույս պաշտպանել են տիրապետող դասակարգի, անշուշտ մաս կրոնական օջախների շահերը, ուստի իրենց հարստության զգալի մասը տրամադրել են երկրի կրթամշակութային օջախներին և բարեգործական հաստատություններին:

11. Գյուղացիների և շինականների նվիրաբերությունը վանական եղբայրություններին բոլորովին չի նշանակում, թե Հայաստանում դասական իմաստով եղել է ճորտատիրություն: Անշուշտ, եղել են ավատատերից կախված գյուղացիներ կամ գյուղացիական համայնքներ, սակայն նրանք ունեցել են տեղաշարժման իրավունք:

12. Հոգևորականության և գյուղացիության հարաբերությունները

վատթարացել են միայն այն դեպքերում, երբ թեմական առաջնորդները ցանկացել են գյուղական համայնքներից բռնությամբ խլել նրանց հայրենական հողատարածքները կամ վտարել նրանց բնակության վայրերից: Այս պատճառով են բռնկվել գյուղացիական ապստամբությունները մահանգական եպիսկոպոսական աթոռների դեմ, որի պատճառով նրանք երբեմն դաժանորեն ճնշվել են աշխարհիկ ավատատերերի զինական բիրտ ուժով:

13. Ուսումնասիրությունները սույն աշխատության հեղինակին բերել են այն եզրակացության, որ բարոյական առումով նվիրատվությունները եղել են կամավոր և հարկադրական: Վերջինս պայմանավորված է եղել օտար ներխուժողների տիրապետության ժամանակ սեփական գույքը ապահարկված եկեղեցու հովանու ներքո պահպանելու և բարվոք իրադրության պայմաններում դարձյալ սեփականելու նկատառումով:

14. Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ սահմանված պատարագներն ունեցել են որոշակի, սակայն ոչ կայուն զին:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների ցանկ

Ա. Ս կ զ ք ն ա ղ թ յ ո Ւ Ր Ն Ե Ր

1. Աստվածաշունչ, Գիրք Հին և Նոր կտակարանաց, Կ. Պոլիս, 1883
2. Արաբական աղբյուրներ. Բ, Իբն ալ-Ասիր, թարգմանությունը՝ բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981
3. Գրիգոր Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, թարգմ.՝ Վ. Գևորգյանի, Երևան, 1979
4. Գրիգոր Տաթևացի, Քարոզգիրք, Ամարան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741
5. Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստաբլ), (Կիլիկեան դատաստանագիրք 13-րդ դարի), ձեռագրերի համեմատությամբ լոյս ընծայեց Արսեն վարդապետ Գլտճեան, Ս. Էջմիածին, 1918
6. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 1, (Անի քաղաք) կազմեց Հ. Օրբելին, Երևան, 1966
7. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 2, (Գորիսի, Միսիանի և Կապանի շրջաններ), կազմեց Ա. Բարխուդարյանը, Երևան, 1960
8. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, (Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ), կազմեց Ա. Բարխուդարյանը, Երևան, 1967
9. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 4 (Գեղարքունիք), կազմեց Ա. Բարխուդարյանը, Երևան, 1973
10. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 5, (Արցախ) կազմեց Ա. Բարխուդարյանը, Երևան, 1982

11. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 6, (Իջևանի շրջան) կազմեցին Ս. Ավագյանը և Հ. Ջանփոլադյանը, Երևան, 1977
12. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 7 (Ուկրահնա, Մուղովա), կազմեց Գրիգոր Գրիգորյանը, Երևան, 1996
13. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 8, (Ռուսաստանի Դաշնություն) աշխատասիրությամբ՝ Գր. Գրիգորյանի, Երևան, 1999
14. Չաքարիա Սարկաուզ, Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870
15. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյանը, մասն Գ, Երևան, 1967
16. Կանոնագիրք հայոց, հ Ա, կազմեց Վ. Հակոբյանը, Երևան, 1964
17. Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, կազմեց Վ. Հակոբյանը, Երևան, 1977
18. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961
19. Կոստանյան Կարապետ, Վիմական տարեգիր, Ցուցակ ժողովածոյ անանագրութեանց հայոց, Ս. Պր., 1913
20. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996
21. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1981
22. Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի, Երևան, 1975
23. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1969
24. Մուշեղյան Եվգինե, Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ I, Հայերեն արձանագրությամբ առար-

կաներ, Երևան, 1964

25. Ներսես Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւն ի կարգս եկեղեցւոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին, Վենետիկ, 1847
26. Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Երուսաղեմ, 1871
27. Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիւերացւոյ, աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963
28. Ստեփաննոսի Մինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Սկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861
29. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, աշխատասիրութեամբ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986

Բ. Ուսումնասիրություններ

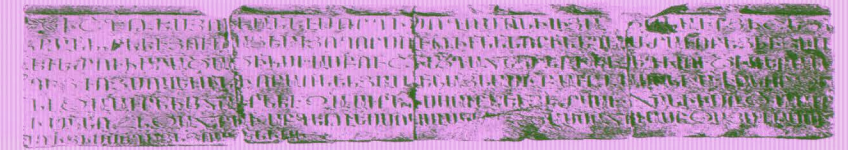
1. Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987
2. Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890
3. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893
4. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, 1971
5. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, 1977
6. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Երևան, 1979
7. Ամատունի Սահակ, վրդ., Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ 1912
8. Առաքելյան Բ., Զաղաքները և արհեստները 9-13-րդ դարերում, հ. 1, Երևան, 1959
9. Առաքելյան Բ., Զաղաքները և արհեստները 9-13-րդ դարերում, հ. 2, Երևան, 1964
10. Ավագյան Ս., Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն, Երևան, 1978
11. Ավդալբեկյան Թ., Մի գաղտնիք հայ վիմագրության մեջ,

Երևան, 1927

12. Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (9-13-րդ դդ), Երևան, 1981
13. Բաբայան Լ., Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը 13-14-րդ դարերում, Երևան, 1964
14. Գրիգորյան Գնել, Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին (10-14-րդ դդ.), Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2002
15. Գրիգորյան Գրիգոր, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը 9-13-րդ դարերում, Երևան, 1973
16. Գրիգորյան Գրիգոր, Հայկական վիմագրություն, Երևան, 2000
17. Գրիգորյան Գրիգոր, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981
18. Գրիգորյան Գրիգոր, Սյունյաց եպիսկոպոսների շինարարական գործունեությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, թիվ 2-3
19. Լալայան Ե., Նոր Բայազետի գաւառ. նշանաւոր վանքեր՝ Վանեվանու վանք «Ազգագրական հանդես», XXIV գիրք, Թիֆլիս, 1913
20. Խաչատրյան Գ., Մուրադյան Գ., Շաղատ, Երևան, 2003
21. Խաչերյան Լ. Գ., Գլածորի համալսարանը, Երևան, 1973
22. Հակոբյան Ս., Հայ գյուղացիության պատմություն, հ.1, Երևան, 1957
23. Հակոբյան Ս., Հայ գյուղացիության պատմություն. հ. 2, Երևան, 1964
24. Համո Մահյանի կենսագրական հոդվածը, «Սյունյաց երկիր» շաբաթաթերթ, 2005, թիվ 47
25. Հայ ժողովրդի պատմություն, Բազմահատորյակ, հ. 3, Երևան, 1976
26. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի

- պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957
27. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959
 28. Ղաֆադարյան Կ., Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948
 29. Ղաֆադարյան Կ., Հաղթատ, Երևան, 1963
 30. Ղաֆադարյան Կ., Մանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957
 31. Ղաֆադարյան Կ., Երևան. Միջնադարյան հուշարձանները, Երևան, 1975
 32. Մաթևոսյան Ռ., Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչաքաղաքական կարգը, Երևան, 1990
 33. Մանանդյան Հ., Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952
 34. Մելիք-Փաշայան Կ., Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963
 35. Շահխաթունեանց Հ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842
 36. Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. 1, Երևան, 1985
 37. Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, 1984
 38. Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1984
 39. Պողոսյան Ս., Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները 9-13-րդ դարերում, Երևան, 1956
 40. Ջալալյանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփղիս, 1858.
 41. Սաղումյան Ս., Աշտարակ, Երևան 1998
 42. Սարգսյան Գ., Միջնադարյան կուղյակները և դրանց նվիրատվությունը 9-14-րդ դարերում, ՊԲՀ, 1977, թիվ 3
 43. Սարգսյան Լ., Դիտողություններ Վանեվանի 903 թ. արձանագրության մասին, «Կանթեղ» գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2005, թիվ 3 (24)
 44. Միմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, Վաղարշապատ, 1873, Երևան, 1993

45. Սմբատեանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ զաւառի, Վաղարշապատ, 1896
46. Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ, Տփղիս, 1904
47. Վարդանյան Ռ., Հայաստանի չափերն ու կշիռները (10-15-րդ դդ.), Երևան, 1989
48. Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերը, պրակ Ա, Երևան, 1968
49. Бартольд В. В., К вопросу о феодализме в Иране, “Новый Вестник”, 1930, № 28,
50. Гафуров Б., История таджикского народа, т.1, 1949
51. Григорян Г. М., Очерки истории Сюника(IX-XV вв.), Ереван, 1990
52. Григорян Г. М., Род Орбелянов и история Сюника, М., 2004
53. Марр Н. Я., Ани, М.-Л., 1934
54. Марр Н. Я., Сборник причт Вардана, 1, СПб, 1899
55. Марр Н. Я., “Заметки Восточного отделения”, 1924
56. Папазян А. Д., Аграрные отношения в Восточной Армении в ХУ1-ХУ11 вв., Ереван, 1972, с.153, 155
57. Периханян А. Г., Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959
58. Петрушевский И. П., К вопросу о прикреплении крестьян к земле в Иране в эпоху монгольского владычества. “Вопросы истории” за 1947 г. № 4. М., 1953
59. Рашид ад-Дин, Сборник летописей, 3, М.-Л., 1946
60. Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси в11-13 вв. Москва, 1955
61. Якубовский А., Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой X-XV вв. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР, М.-Л, 1953, “Очерки истории СССР”, ч. 1

Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

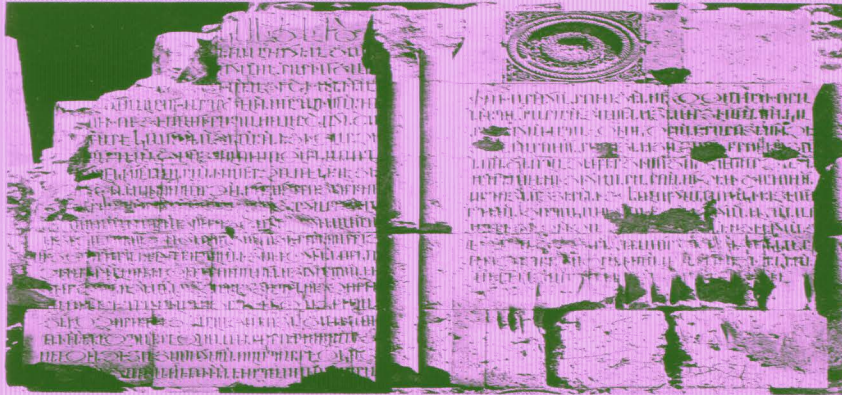
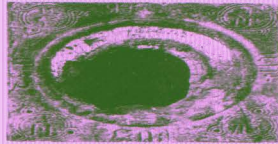
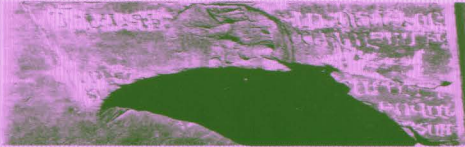
Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

Շուշանի Պատիվաբանություն 1037 թ. արքայանազրույթյունը

Ամիրսպասապար Չարսրտի արքանագրությունը (XIIդ. փերք, XIIIդ. սկիզբ)

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Տ

ՆՎԻՐԱՏԿԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ

ԸՆՏԻՐ ԷՋԵՐ

ԵՍ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ
ՍԿՁԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

105

105

105

105

105

105

105

105

105

105

105

105

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ց

Նվիրատվական արձանագրությունների ընկիր էջեր

1.

**ՏՐԴԱՏ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԵՎ ՆՐԱ ԿԻՆ ԽՈՒՇՈՒՇԻ 1193 Թ.
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ
Ս. ՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՆՈՐՈԳԵԼՈՒ ԵՎ
ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

ՅԱՄՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱՊԱՏԻ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԵԱՌՆ ԲԱՐՍԳԻ
ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ՅԱՄԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՆ
ԲԱՐԻԱՆՈՒՆ ՍՈՒԼԴԱՆԻ/. ՈՐԴԻ ԱՄԻՐ ՄԱՀՍՈՒՏԻ ԹՈՌՆ
ՄԱՆՈՒՉԷԻ. ՅԱՄԻ :ՈՒԲ: (1193) ԹՈՒԻ[ԱԿԱՆԻՆ]. ԱՐԴ ԵՍ
ՏՐԴԱՏ ՔԱՀԱՆԱ ՈՐԴԻ ՍՈՍԹԵՆԵՍ ՔԱՀԱՆԱԻ ԹՈՌՆ/
ԳԷՈՐԳԱ ԱԻԱԳԵՐԻՑՈ ԱՐՃՈՅ ԵՒ ՉՈՒԳԱԿԻՑ ԻՄ ԽՈՒՇՈՒՇ/
ԱՂԱԽԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՅՈՒՍԱԼՈՎ ՅՈՂՈՐՄՈՒԹԻՒՆ
ԱՍՏՈՒԱԾՈՅ. ՇԻՆԵՑԱՔ ՎԵՐԸՍԻՆ/ ՉՄԵՐ ԳԱՆՉԱԳԻՆ
ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ ՉՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉՍ ՇԱՏ ԱՇԽԱՏ/ՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ
ՆՈՐՈԳԵՑԱՔ ՅԱՌԱՋԻՆ ՊԱՅԾԱՌՈՒԹԻՒՆՆ ՈՉ ՈՒՆԵԼՈՎ/
ՉՈՔ ԱԻԳՆԱԿԱՆ ԱՅՂ ՄԻԱՅՆ ՉԲԱԻԱԿԱՆՆ ՅԱՄԵՆԱՅՆԻ/
ՈՐՈՎ ԿԱՐՈՂԱՑԱՔ ԵՒ ԿԱՏԱՐԵՑԱՔ ԱՅՂ ԵՒ ԸՆԾԱՅԱՐԵՐ
ԵՂԱՔ/ Ի ՄԱ Ի ՍՈՐԻՆ ՇՆՈՐՀԷ ՇՆՈՐՀՍ ՉՆՈՐՍ ՀՆՈՎՆ
ԱՍՏՈՒԱԾԱԳԻԾ ՊԱՏ/ԳԱՄԱԻՔ ՆԱԵԻ ՉՉԱՐԴՍ ՍՊԱՍՈՒՑ Ի
ՔԱՌԵՍԻՆ ԽՈՐԱՆՍՍ. ՈՐՔ/ ԿԱՆԽԵՑԻՆ ՀԱՆԻՆ Ի ՄԵՂԱՆ
ՉԱՐԴԱՐ ԵՒ ՈՒԽՏԵԱԼ ՉՀԱՃԵ/ԼԻՆ ԿԱՄԱՑՆ ՀԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ.
ՇԻՆԵՑԱՔ ՄՍԱ ԺԱՄԱՏՈՒՆՍ ԱՄԱՐԱՆՈ ԵՒ ՉՄԵՐԱՆՈ ԵՒ Ի
ԿԵԱՆՍ ՄԵՐ ՊԱՇՏԵՑԱՔ Ի ՄՍԱ ՉԵԿԱԻՈՐՍ ՃԱՆԱՊԱ[Ր]ՀԱՑ:
ԱՐԴ ԵՍ ՏՐԴԱՏ ԵՐԵՑ ԵՒ ԼԾԱԿԻՑ ԻՄ ԽՈՒՇՈՒՇՍ Ի ՄԵՐ
ՀԱՅՐԵՆԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆՑ Ի ՍՊԱՍ ՊԻՏՈՒՑ ՀԱՅԻ ԵՒ

ԳԻՆՒՈՅ ՏՈՒԱԶ/ ՉՈՐՍ ԱՅԳԻ ՅԱՐՈՒՃ ՉՍԱԳԱՐ ԵՒ ՉՇԼԻԿՆ
ԵՒ ՉԿՈՎԱՐԱԾՆ ԵՒ ԲԼԱՐ ԽԱՉԿԱՅՆ/ ԵՒ ՏՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ
ԴԻՄԱՅ. ՄԵԾ ԱՐՏ ԲԵԽԵՆՅՆ :Ճ: ԿԱՊՃՈ ՄԻՆ Ի ՄԻՔԵՄՆ
Ի ՋՐ/ՈՂՄՆ ԲԵԽԵՆՅՆ ԱՅՍ Է Ի ՊՂՊՂԻԿ: ԱՐԴ ԸՆԴ ԱՅՍՐ
ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՐԳԵԻ /ՊԱՐՏԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՐԴՔ
ՉԿՆԻ ՄԵՐ ԿԱՏԱՐԵԼ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՄԻ :Խ: ՄԻ :Ի: ՏՐԴԱՏԱ/ :Ի:
ՏԻԿԻՆ ԽՈՒՇՈՒՇԻՆ ԵՒ :Բ: ՍԱՐԳՍԿԱՆՆ, ՈՐԴՈ ՍՈՂՈՄՈՆԻ
ԱՆԽԱՓԱՆ ԿԱՏԱՐԵԼ ՉՅԻՇԱՏԱԿՍ ՄԵՐ ՄԻՆՉԵՒ ՑԾԱԳՈՒՄՆ
ՈՐԴԻՈՅՆ/: ԱՅԼ ԵՒ ՄԻ ՈՔ ԻՇԽԵՍՅԷ ՇՈՐԹԵԼ ՅԱՐԴԵԱՆՅՍ
ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՅ Ի/ ՍՈՒՐԲ ՓՐԿՉԵՍ: ԱՊԱ ԹԷ ՈՔ ՉԱՏՈՒՅՅԷ ԵՒ
ՈՐՈՇԵՍՅԷ Չ/ՅԻՇԱՏԱԿՍ ՄԵՐ ԵՒ ԻՆՔՆ ՈՐՈՇԵՍՅԻ Ի ՓԱՌԱՅ
ՈՐԴԻՈՅՆ Ա/ՍՏՈՒԹՈՅ :ՅԺԸ:/ (ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ) ՆՁՈՎԵԱԼ
ԵՂԻՑԻ Ի ՄԱՀԷ ԵՒ Ի ԿԵԱՆՔ: ԿԱՏԱՐԱԻՉՔ ԳՐՈՅՍ ԱԻՐՀՆԵԱԼ/
ԵՂԻՑԻՆ:

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Երևան, 1966, էջ 47:

2.

**ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1036 Թ.
ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ի :ՆՉԵ (1036) ԹՈՒԿԱԿԱՆԻՍ ՀԱՅՈՅ ԵՒ Ի ՄԵԾԱՓԱՌ
ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՎՋԱՐ ԵՒ ՏԻԵՉԵՐԱԿԱԼ ՍՄԲԱՏ/Ա,
ՈՐԴԻՈ ԳԱԳԿԱ ՀԱՅՈՅ ԵՒ ՎՐԱՅ ՇԱՀԱՅՆՇԱՀԻ. ԿԱՍ ԵՂԵՒ
ԻՆՉ, ՏԵԱՌՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՏԱԼ ՉԱՅԳԻՆ
ԱՇԽԿԻ, ՈՐ Ի ՄԵՐ ԿՈՐԴՈ ԱՐԿԱԾ ԷՐ ԶՐԻՍՏՈՍԱՄԵՐ
ՄԱՐՉՊԱՆԻՆ ԱՊԼՂԱՐԻՊԱ, ՈՐԴԻՈ ԳՐԻ/ԳՈՐՈ ՊԱՀԼԱՌՈՒՆՈ
ՎԱՍՆ ԱՌԱԻԵԼ ՄԻՐՈՅՆ ԵՒ ԵՐԱՆՏԵԱՅՆ, ՉՈՐ ԾԱՌԱԵԱԼ
ԷՐ ՉՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՌՈՐՉԻ ԱԹՈՌՍ: ԱՐԴ ՏՈՒԱԶ ՈՐՍՈՎ ԵՒ/
ԾԱՌՈՎՔ ՊՏՂԱԲԵՐՈՎՔ ԵՒ ԱՆՊՏՂԱԻՔ ԵՒ ԽՈՏԱԳԵՏՆՈՎՔ
ԵՒ :Գ: ԱԻՐ ՉՈՒՐ ԱՉԱՏ Ի ԽԱԼԱԷ ԵՒ Ի ԳԵՂՁԷ ՅԱՄԵՆԱՅՆ

ՀԱՍՈՒՑ/ ԵՒ ԳՐԵՑԱԶ ՄԵԾԱԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՉԿՏԱԿՍ
ՉԱՅՍ: ԻՍԿ ՆԱ ԸՆԾԱԵԱՅ ՅԻՒՐ ՇԻՆԵԱԼ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՍՈՒՐԲ
ՓՐԿԻՉՍ/ ԲԱԺԱԿԻ ՎԱՍՆ ՓՐԿԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅՆ ՅԻՇԱՏԱԿ
ՀՈԳԻՈ ԻՒՐՈ: ԱՐԴ ԵԹԵ ՈՔ ՉԱՊԱՐԱՆՍԴ ՉՈՐ ՇԻՆԵԱԼ Է
ԱՊԼՂԱՐԻՊԱ ԱՌ ՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉՍ ԵՒ ԿԱՍ ՉՈՐ ԻՆՉ ՏՈՒԵԱԼ
Է Ի ՊԵՏՍ ԵԿԵՂԵՑՈՅԴ ԵՒ ՈՐՈՇԷ ՈՔ ԵՒ ԿԱՍ ՅԱՊԱՐԱՆՍԴ
ԲՆԱԿԻ ԵՒ ՉԵԿԵՂԵՑԻՈՅԴ ՀՈԳՍԴ ՉՈՐ ԻՆՉ ՊԵՏՈ ԼԻՆԻ
ԵՐԿԻՐԻԻ ԱՍՏՈՒԹՈՅ ՈՉ ՀՈԳԱ, Ի ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՌՈՐՉԷՆ
ԵՒ Ի ՆՈՐԻՆ ԱԹՈՌԱԿԱԼԱՅՆ ՄԻՆՉԵՒ ՉՄԵՉ ՅԱՄԵՆԵՑՈՒՆ
ՆՁՈՎԵԱԼ ԼԻՑԻ. ԻՍԿ ԿԱՏԱՐԻՉ ԳՐՈՅՍ ԱԻՐՀՆԵԱԼ ԼԻՑԻ:

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, էջ 48:

3.

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔՈՒՄ**

ՅԱՄԻ ՅՈՐՈՒՄ ՀԱՅ ԵՍ ՆՎ[ԱՍՏ] ՔԱՀԱՆԱ
ՅՈՎԱՆԵՍ Ի ՏՂԱՅՈՒԹԵՆԷ ՄՆԵԱԼ Ի Ս|ՈՒՐԻԲ ՈՒԽՏՍ Ի
ՍՊԱՍԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅՍ ԵՒ ՅԵՏՈ ԲՆԱԿԵՅԱ Ի ԴՈՒՌՆ
Ս|ՈՒՐԻԲ Ա|ՍՏՈՒԱ|ԾԱԾԻՆՍ, ՈՐ ԵՒ ԻՄՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄԲ ԳՆԵՑԻ
ՉԱԴՈՉԱՆՈՅՆ ԲԱԿԵՐՆ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՅ ՏԵՂԱՅՍ՝ Տ|Է|Ր
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱ ԵՒ Տ|Է|Ր ՅՈՀԱՆԻՍԱ ԵՒ ԱՅԺՄ ՀՐԱՄԱՆԱԻ Տ|Է|Ր
ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ՝ Ն[ՈՒ]ԻՐԵՑԻ ՅԻՒՐԵԱՆՅ ՍԵՓԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ
Ի ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆՍ ԻՒՐ ԱՄԷՆ ՍԱՀՍԱՆՈՎ ՎԱՍՆ
ՏԱՌԱՊԵԱԼ ՀՈԳՈ ԻՍՈ, Ի ՎԱԵԼՈՒՄՆ ՍՊԱՍԱՌՈՐԱՅ ՍՈՐԻՆ,
ԱՉԱՏ ՅԱՄԷՆ ՀԱՐԿԷ. ԱՐԴ ՈՐ ՈՔ ՀԱԿԱՌԱԿ ԿԱՍ ԽԱՓԱՆՈՂ
ԼԻՆԻ, ՈՐՈՇԵԱԼ ԼԻՑԻ Ի Ս|ՈՒՐԻԲ Ա|ՍՏՈՒԱ|ԾԱԾՆԷՍ ԵՒ ՅԻՒՐ
ՄԻԱԾՆԷՆ ԵՒ ԻՄ ՄԵՂԱՅՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆ ԼԻՑԻ:

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ II, Երևան, 1960, էջ 33:

4.

ՔՈՒՐԹԵԼ ԵՎ ՊՈՒՂՏԱ ԻՇԽԱՆԱԶՈՒՆ ԵՂՔԱՅՐՆԵՐԻ 1315 Թ. ԿԼԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՈՏՆԱՎԱՆՔՈՒՄ

ԿԱՍԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՂՅ ՄԵՔ ԲՈՅՐԹԵԼՍ ԵՒ ՊՈՒՂՏԱՅՍ, ՈՐԴԻՔ ԷԼԻԿՈՒՄԻՆ, ՈՐԴՈ ՏԱՐՍԱԻՃԻՆ, ԵՂՔԱԻՐ ՍՄՊԱՍԱ, ԻՇԽԱՆՔ ՏԱՆՍ ՄԻՍԱԿԱ, ՏԵՂՍԵԱԼ ՁՁԵՆԱԳԻՐ ՆՈՑԻՆ ՁՈՐ ՇԻՆԵԼ ԿԱՍԵԼՈՎ ՉՎԱԴԻՆՁՈՒՑ ԱԻԵՐԵԱԼ ԵՒ ՁԽԱՂՏ[Ե]ԱԼ ՎԱՆՍ ՎԱՂԱԴՆՈՒՄ | ՁԵՌՆ ՀԱԻՐ ՄԽԻԹԱՐԱ՝ ՀԱՏԵԱԼ ԷԻՆ ՍԱՀՄԱՆ ԳԵՏՈՎՆ Ի ՇՐՁԱՆԱՔԱՐՆ ԵՒ Ի ՔԱԷԼԻՃՆ Ի ՅԱՅԾԱՂԱԳՆ ԵՒ ՏՎԵՂԱԼ ՅԻՒՐԵԱՆՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅՆ ՁԵՐԵՄՍ ԳԵՂ ԵՒ ՁՇԱՄԲԻՆ ՀՈՂՆ ԻՒՐԵԱՆՑ ՍԱՀՄԱՆՈՎ Ե[Ի Ի] ՇՆՀԵՐ ՁԱՂՈՒՇԱՆՑ | ՀՈՂ ԵՒ ՁՁՈՒՐ ԵՒ ՁԱՅԳԻՆ ԱՄԷՆ ՍԱՀՄԱՆԱՆ ԵՒ ԽՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐԵՑԱՔ ԱՐԱՐԵԱԼ ԵՀԱՍ ԱՌ | ՄԵՁ ԵՒ ՄԵՔ ԿԱՍԵԼՈՎ ԱՐՉԱՆԱԳՐԵՑԱՔ ՎԱՍՆ ՅԻՉԱՏԱԿԻ ԸՆԳԻՆ և ՎԱՍՆ ԱՐԽՉԱՏՈՒՄԵԱՆ ՄԵՁ ԵՒ ՁԱԻՎԱՅ ՄԵՐ. ԵՒ ԻՇԽՈՂՔ ՏԱՆՍ ԿԱՐԳԵՑԻՆ Ի ՏԱՐԻՆ ՄԻՆ : Ի: |քառասունը| ԱՆԻԱՓԱՆ կատարել: Արդ եթե ոք ի մերոց կամ յառաջիկայ զՄԵՐ ՍԱՀՄԱՆԵԱԼ ՏՈՒՐՔՍ ԽԼԵԼ | ԿԱՍԻ ԵՒ ՁԳԻՐՍ ԽԱՓԱՆԵԼ ՄԵՐ ՄԵՂԱՅՆ. . . պարտական լիցի առաջի ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՄԱԹԵՐԵՍՈՎ. ԵԹԷ ՏԱՃԻԿ ԱԻԱԳ Փ[Ո]ԽԻ ԵՒ ՀԱՆԵԼ ԿԱՍԻ ՅԻՒՐ ՍԱՀՄԷՏԷՆ ԱՊԻՁԱՐ ԼԻՆԻ ԵՒ : Բ: Բ: ՆԱԼԱԹ առնու. | Ի ԹՎԱԿԱՆԻՆ: ՉԿԴ: |1315|:

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ II, էջ 100-101:

5.

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԱՐԵՂԱՅԻ 1270 Թ. ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆՔ ԿԱՌՈՒՑԵԼՈՒ ԵՎ ԱՅԳԻՆԵՐ ԿԼԻՐԱՐԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ի ԹՎԱԿԱՆԻՆ : ՉԺԹ: (1270) Ի ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ ՓԱՌԱՒՈՐ ԻՇԽԱՆԻՆ ՍՄՊԱՍԱ ԵՒ ՀԱՐԱՁՂԱՑԻՆ ԻՒՐՈ ՏԱՐՍԱԻՃԻՆ.

ԵՍ ՆՎԱՍՏ ԱՐԵՂԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԱՆՈՒՆ, ՍՊԱՍԱՒՈՐ ԲԱՆԻ, ԿՐԿԻՆ ՇԻՆԵՑԻ ՉՎԱՆՔՍ ԵՒ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ՉԵԿԵՂԵՑԻՔՍ, ՇԻՆԵՑԻ ՉԳԱԻԹՍ ԵՒ ՁԱՅԼ ԻՆՉ ՈՐ | ԵՐԵԻ[ԵՆ] ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ. ԵՒ ՁԳՈՁՈՅ ԱՅԳԻՆ ՅՈՍՏԻՆ ԵՒ ՁԹԵՂՈՒՏՆ Ի | ՄՃՈԿԱՁՈՐ ԻՄ ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵ[Ա]ՄՔ ԳՆԵՑԻ ԵՒ ՏՎԻ ՍՂՈՒՐԻՔ ՄԻՈՆԱ ԵՒ | ԵՂՔԱՐՅՍ ԿԱՍԱԻ ՀԱՍՏԱՏԵՑԱՔ ՁՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ՁՇԱՔԱԹՆ | ԵՒ ԿԻՐԱԿԻՆ ԻՆՉ ՅԻՇԱՏԱԿ [Կ]ՐԿԻՆ . . . ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻ[Ր]Հ[Ն]ԻՆ ՅԱՄԷՆ ՍՐԲՈՅ ԵՒ ՀԱԿԱՌԱԿՈՂՔՆ | ՏԱՆՁԻՆ ԸՆԴ ՅՈՒԴԱԻ ԵՒ ԸՆԴ ԲԵԼԻԱՐԱ Ի ՄԵԾԻ ԱՌՈՒՐՆ. ԱՄԷՆ:

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Երևան, 1967, էջ 124:

6.

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ 1301 Թ. ԱՐԱՏԵՍԻ ՎԱՆՔՈՒՄ ՓՈՐԱԳՐԱԾ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻՆ ՄԻ ՇԱՐՔ ԳՅՈՒՂԵՐ ՀԱՏԿԱՅՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԿԱՍԱԻ ԿԱՐՈՂ ՀՁԱԻՐԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՏԼԵՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵԱՅ ԱՐՀԷՊԻՍԿՈՊՈՍ, ՈՐԴԻ ՄԵԾԻ | ԵՒ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻՆ ՏԱՐՍԱՅԻՃԻՆ, ԵՏՈՒ ՍՂՈՒՐԻՔ ՄԻՈՆԻՍ ՈՒ ԱՍՏՈՒԱՂՃԱԾՆԻՍ, ՍՂՈՒՐԻՔ ԿԱՐԱՊԵՏԻՍ Ի ՄԵՐ ՍԵՓԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԷՆ Ի ԳԵՂԱՐՔՈՒՆՈՅ՝ ՁԳԵՂՆ ՎԱՆԼԵՎԱՆ, ՉԿԻՏԱՆՈՅՆ, ՉՓԱՌԱԿՈՒՆԻՔ, ՄՇՊԼԱՅՇԸՆ, | ՇԻԿԱՅԿԱՐԲՆ, ԽՈՒԼԻՆԱԿՆ, ՔԱԻԹԱՐԱՆՑ, ՁԴԱՐԲԱՆԼՍՆ, ՁԻ ՄԻ ՈՔ ԻՇԽԵՍՅԷ ԽԱԽՏԵԼ ԿԱՍ ԽԱՓԱՆԵԼ Ի ՄԵՐՈՅ ԿԱՍ ՅԱԽՏԱՐԱՅ, ՁԻ ՄԻ ՊԱՏԻԺՍ ԿՐԵՍՅԷ: ԱՅԼ | Վ[Ա]Ս[Ն] ԱՅՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԱՔ, ՈՐ ՏԵՂՍ ՄԵՐ ՆՍՏԱԳԱՀ Է, | ՈՒ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ ԻՄ ՓԱՌԱՒՈՐ ՀԱՐԱՁԱՑԻՆ | ԷԼԻԿՈՒՄԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԱՅԼ ԱՍՏ ԷՐ ԿԱՐԳԱԾ ԱՄՈՎ. | ՈՎ | ՁՄԵՐ ՍԱՀՄԱՆԱԾ ԿՏԱԿՍ ԱՅԼ ՑԵՂ ԱՌՆԷ, ՄԱՍՆ ՈՒ ԲԱԺԻՆ ՁՈՒԴԱԻ ԱՌՅԷ ՈՒ ՁԱՅԼ

ԽԱՉԱՀԱՆՈՒՄՅՆ| ԵՒ ՍԵՐ ՊԱՐՏԵ[Ա]ՅՆ ՏԵՐ Է ԱՌԱՋԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ. ԹՎԻՍ :ՉԾ: (1301):

Դիվան հայ վիճագրության, պրակ III, էջ 126:

7.

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԽԱՉԻ 1284 Թ. ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՌՈԳՄԱՆ ՋՈՒՐԸ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԲԱԺԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԿԱՄԱԻ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ԱՄԵՆԱՅՓՐԿԻՉՍ ՉԵՌԱՄԲ| ԴԱԹԻ, ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐՄԱԻՃԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅ ԻՐ ԼԻՊԱՐՏԻ ԵՒ| ՋԱԼԱԼԻՆ Ի ՍԱՀՄԱՆՍ Ի ՀՈՂՈՅ ԵՒ ՋՂՐՈՅ :Բ: ԳԵՂԻՅ | ՈՐ Ի ԳԼՈՒԽՍ ԿԱՆ ՎԱՆԱՅՍ [Վ]ԱՆ[Ն]Ե[Վ]ԱՆԻ]Յ, ՇԱԽԱԻՐՎ ՆՈՎՆ ԵՒ ԱՆՍԵՌ. ԵՒ ՍԱԻԾԱԼԻՆ ԵՒ ՍԱԼԿՈՒՏՆ ԵՒ | ՍԵՆԵԿՆ, ԱԽԵՆԵՑ ՃԱՆԱՊԱՐՀ ԵՒ ՇԱՍԱԼԻՆ| ՓՈՍՆ ՋՈՒՐՆ ՈՒՐԱԹՆ ԱԻՐ ԵՒ ԳԻՇԵՐՆ, ՄԻՋՆԱՏԱՓԻՆ ՇԱԲԱԹ ԿԻՐ[ԱԿԵՆ], ՋՈՐ ԿՈՅՐ ԳԱՂԲԱՃ ԵՒ ԱՅԼ ՏԱՆՈՒՏԵՐ|ԱԻՔ ԿՏՐԵՑԻՆ. ԹՎԱԿԱՆԻՆ : ՉԼԳ: (1284):

Դիվան հայ վիճագրության, պրակ IV, Երևան, 1973, էջ 126:

8.

ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒՓԱՆ ԻՇԽԱՆԻ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՔԵՆՈՑԱՅ ՎԱՆՔԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿԱՌՈՒՅԵԼՈՒ ԵՎ ԲԱՋՈՒՄ ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Կաման Աստուծոյ եւ Սուփան, Միւնեաց իշխան, շինեցի զՄաքենոցաց եկեղեցիս և անխնայաբար զարդարեցի պատուական սպասուք և աստուածային կտակարանաւք. Եւ ետու զսեփական տեղն մեր ի սա, որ ըստ անուան եկեղեցոյս Աստուածածին ասի, իւր ամենայն սահմանաւք, լերամբ և դաշտիւ. Եւ ետու որս ձկանց

զՔողաշէն՝ սեղանոյն, և :Չ: (700) դրամ ի Դեղձանագետոյ դապալէն, :Մ: (200) դրամ ի Կաթկայ, :ՅԾ: (350) յԱմենեւն, որ լինի :ՌՄԾ: (1250) դրամ: Եւ ետու :Ե: (5) կուղպակս յԱնի և :Ե: (5) այգի յԵրևան և :Շ: (500) առու այգի ի գիւղաքաղաքն Գառնի, և :Բ: (2) այգի յԵղեգիս. Եւ զամենայն պէտս սուրբ եղբարութեանս լիցի առատապէս և փարթամացուցի ներքոյ և արտաքոյ. Ետու և ջոլիս եզանց և ջոկս զուարակաց և անդետայս և հատու ոչխարաց: Եւ արդ մաղթեմք զամենայն աստուածացելոյ սուրբ ուխտիդ պաշտամենայսդ, որում Աստուած է միջնորդ, կատարել վասն մեղուցեալ հոգոյս զերկու քառասունն տերունի պատարագ ինձ. Եւ անխափան երգել զերեկորին սաղմոսն՝ զնեղութեան կանոնն և զառուաստուն սաղմոսն, զոր կարգեալ եմ յամենայն եկեղեցիք: Եւ տեր Յովհանէս Հայոց կաթողիկոսն, ի տանէս մի՛ իշխեսցէ դատ կամ փայքար հանել. և մի՛ յիմ որդեաց կամ ի ժառանգաւորաց. այլ որ ընծայիս հակառակէ կամ հանել ջանայ և որ հակառակ անուանեսցի՝ նզովս չարաչար ընկալցի յԱստուծոյ և յամենայն աթոռակալաց սրբոյն Գրիգորի, և մասն ընդ Յուդայի մատնչին եղիցի: Եւ դարձեալ խաւսիմ ընդ ձեզ. առաջնորդք և կրանաւորք վանացս, հաստատուն կալ մինչ ի գալուստն Քրիստոսի. Եւ վարդապետելն և սաղմոսելն վասն իմ անխափան եղիցի. Եւ եթէ որ ծուլացի ի քառասնեակ աւուրսդ ամ յամէ կատարել զմեղսաքաւիչ սուրբ խորհուրդն յելից իմոց ի կենցաղոյս. ի Քրիստոսէ որոշեալ եղիցի, և մասն ընդ Միմոնի կախարդի ընկալցի, և ի սուրբ ժողովոցն նզովեալ եղիցի:

Շինեցի և զեկեղեցին ի գիւղաքաղաքին Կոթայ. և ի նմա :Ը: (8) սենեակ. Եւ արարի պատիւ ի տան Տեառն, զոր շինեցաք. Եւ զԱստուածածնին քահանայքն ազատ արարաք յամենայն արքունի չարէ. ընդ նոսին և զայլ պաշտամենայս եկեղեցոյ որք ի քահանայական կարգէ:

Դիվան հայ վիճագրության, պրակ IV, էջ 290-291:

**ՍՄԲԱՏԻ ՈՐԳԻ ԳՐԻԳՈՐԻ 1241 Թ. ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԵԾԱՐԱՆԻՑ ՎԱՆՔԻՆ ՀՈՂԱՏԱՐԱԾՔ
ՆՎԻՐԱԲԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ, ՈՐԳԻ ՍՄՊԱՏԱ, ՄԻԱԲԱՆԵՅԱ ՏԱՆՍ
ՄԵԾԱՐԵԱՆՑ ՅԱՌԱՋՆՈՐԳ՝ ՈՒԹԵ[Ա]ՆՍ ՏԼԵՐ Ս[ԱՐ]Գ[Ս]Ի
ԵՒ ՏԼԵՐ Վ[ԱՐ]Դ[ԱՆԻ]: ԵՒ ՏՈՒԻ [Ի] ՍՈՒՐԻԲ ՆՇՂԱՆ ԵՒ
ԱԲԵՏԱՐԱՆ ԵՒ :Ա: ԿԻՍԱՎԱՐ ԻՒՐ ՀՈՂՈՎՂ Ի ՍԵՂՐԵՆԻՍՆ
ՅԻՄ ՀԱՅՐԵՆԱԲԱԺՆԵՆ, ԻՄ ՀՂԱԻ ՏՎԱԾ ՎԱՍՈՒՐԱՆՑ ՀՈՂՆ.
ՋԱԼԱԼԱ ԳՂԱԼԻՆ ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՄԲ, ԻՄ ՀՈԳՈՅՍ ՏՎԻ. :
Ի: (20)՝ ԺԱՄ ՏՎԻՆ ՋԱՏԿԻՆ: ՈՎ ՋՀՈՂՆ ՀԱՆԷՂ Ի ՍՈՒՐԻԲ
ՆՇԱՆԷՍ ԿԱՄ ՋԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷՂ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ Ի :Գ: ՍՈՒՐԻԲ
ԺՈՂՈՎՈՅՆ ՆՋՈՎԱՂԾ Է ԵՒ ՅՈՒԴԱԻ ՍԱՄՆԱԿԻՑ Է, ՋՀՈՂՆ
ԱՆՉԱՐ, ՈՎ ՉԱՐ ԱՌՈՒ՝ ՄԵՐ ՍԵՂԱՅՆ Տ[Է]Ր Է: Թ[ՎԻՆ] :ՈՂ:
(1241):

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Երևան, 1982, էջ 13:

**ԳԱՆՉԱՍԱՐԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐ ՅՈՀԱՆԷՍԻ 1271 Թ.
ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ-ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ԹԻԻ :ՉԻ: (1271). ԿԱՍԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՅՈՀԱՆԷՍ,
ՈՐԳԻ ԻԻԱՆԷԻ, ԱՌԱՋՆՈՐԳ ՍՈՒՐԻԲ ՈՒԽՏԻՍ ԳԱՆՉԱՍԱՐԱ,
ՀՐԱՍԱՆԱԻ ՏԼԵԱՌԻՆ ԽԱՉՊԻՆՈ ԱԹԱԲԱԿԻՆ, Ի ՅԻՄ ՀԱԼԱԼ
ԱՐԳԵԱՆՑ ԳՆԵՅՊԻ ՋՎԱՐԴԱՆԱԹԱՂՍ ՄԻՆ ՉՈՐԵՑ ԵՋՆ
ԵՒ ԱՅԼ ԸՆԾՂԷՔ ՏՎԻ Ի ՍՈՒՐԻԲ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ. ՄԻԱԲԱՆՔՍ
ՏՎԻՆ ՋՈՀԱՆՈՒ, ՋՂԱԿՈՐԱ ՏԱԻՆՆ ՋԱՄԵՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ ԻՆՉ
ՊԱՏԱՐԱԳ. ՈՎ ԽՂԱՓԱՆԷ: ԳԱՏԻ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, էջ 50:

**ՊՐՆ ՈՒՄԵԿԻ ԹՈՌ ԹԱՂԱՐՏԵՐԻ 1301 Թ.
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ-ԳԵՏԿԱՎԱՆՔԻՆ ԳՅՈՒՂ ԵՎ
100 ԿՈՒԺ ԳԻՆԻ ՆՎԻՐԱԲԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Վ, ԵՍ՝ ԹԱՂԱՐՏԵՐՍ, ՈՐԳԻ ՃԱՐԻՆ, ԹՈՌԻՆ
ՊԱՐՈՆ ՈՒՄԵԿԻՆ ՄԻԱԲԱՆԵՅԱՅ ՍՈՒՐԻԲ ՈՒԽՏԻՆ
ԳԵՏԿԱՅ՝ ՄԵՐ ԳԱՆՉԱՅԳԻՆ ՀԱՅՐԵՆՊԻ ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ, ԵՒ
ԷՏՈՒ Ի ՀԱԼԱԼ ԱՐԳԵԱՆՑ ԻՍՈՑ, Ի ՅԻՄ ՀԱՀՆԻ ԳԵՂՆ, Ի
ՆԱԽԵԴՈՒՌՆՂ ՅԻՄ ԽԱՍ ԱՅԳՈՒՆ .Ճ. (100) ԿՈՒԺ ԳԻՆԻ,
ՂԸՆԾԻ ՄԵԾ Կ[Ժ]ՈՎ, ԵՒ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԱՄԻ ԽՏՈՎ ՀՈԳԵԻՈՐ
ՀԱԻՐՆ ԻՄՂ ԳԱ[ՍԱՊԵՏ] Վ[ԱՐ]Դ[ԱՊԵՏ]ԻՆ: ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ
ՀԱՍՏԱՏԵՅԻՆՂ ՋՔՐԻՍՏՈՍԻ ՅԱՅՆՈՒԹԵ[Ա]Ն ԱԻՐՆ
ՋՋՐԱԻՐՀՆԷՔՂ ՄԵՋ ՊԱՏԱՐԱԳ, ՔԱՆ ԼԻՆԻ: ՈՐՉԱՓ ԵՍ
ԿԵՆԴԱՆ ԵՄ ԻՄ ԾՆՈՂԱՅՆ ԵՒ ԻՄ ԵՂԱՐՑՆ ԼԻՆԻ, ԵՒ ԵՏ
ԷԼԻՑ ԻՍՈՑՂ ՅԱՇԽԱՐՀԷՍ՝ ԻՆՉԼԻՆԻ ՊԱՏԱՐԱԳՆ: ԵՒ ԷՂԹ ՈՔ
ՅԻՍՈՑ ԿԱՄ ԱԻՏԱՐԱՅ ԽԱՓԱՆԵԼ ՋՆԱՂՅ ՋԻՄ ՅԻՇԱՏ[ԱԿ]Ս,
Ի ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՀԵՂ ԱՏԵՆԻՆ ԻՄ ՍԵՂԱՅՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է, ԵՒ
ՅԵՐԻՍ ՍՈՒՐԻԲ ԺՈՂՈՎՈՅՆ ՆՋՈՎՂԵԼ ԵՂԻՑԻ: Ի ԹՎ[ԻՆ] ՉԾ
(1301):

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Երևան, 1977, էջ 78:

**ԳԱՎԻԹ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՎ ՓԻԼԻՊԵ ԻՇԽԱՆԻ 839 Թ.
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԾԻՎ ԳՅՈՒՂԸ 10,000 ԳՐԱՄՈՎ
ԳՆԵԼՈՒ ԵՎ ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔԻՆ ՆՎԻՐԱԲԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

«Ես տէր Դաւիթ՝ շնորհօքն Աստուծոյ Սիւնեաց եպիսկոպոս, յ288
թուականիս Հայոց (839 թ.) գնեցի զԱրծիւ ի տէր Փիլիպպէ՛՛ Վասակայ
որդոյ, Սիւնեաց տեառնէ, իւր սահմանօք, լերամբ և դաշտիւ, զոստիկն
և զջրարբիկն և զարօտ երկիր, զարտ և զմարգ: Եւ այս են սահմանք՝

արևելից կողմանէ ուղեկիցքդ, որ ի Հարժեաց և ի Բերդկաներիչոյ ի գետոյ հատանի, և անտի ի բլուրդ որ ի շինագլխիդ, և անտի ջրթափան յԱտրեջաց գաւակ և բնաստեղդ ի Վարդանայ մարզի խոռն, և անտի յԱրծիակատար.- և յարևմտից կողմանէ Լորածորդ բնասարադ.- և ի հարաւոյ կողմանէ Հարժիք, որ ի ճանապարհեդ ի խոռոց ելանէ ձորովդ ի Սևաջուրդ և ի վեր ի սար Վանաց ձորոյ սեռիդ/ Ես տէր Փիլիպպէ ադի զգանձս ի տէր Դաւիթ Միւնեաց եպիսկոպոստ 10.000 դրամ և սպասաւորեցի զգիւղդ ի սուրբ խաչդ այդ սահմանովդ, որ ի վճիռս գրեալ է. վկայութեամբ Ատրներսեհի Միւնեաց տեառն՝ Վասակայ որդոյ, և տեառն Հրահատայ՝ տեառն Սահակայ որդոյ, և տեառն Ատրներսեհի՝ տեառն Վարդանայ որդոյ, Արշակայ՝ Վահանայ որդոյ, Ռաբբէի՝ Մարգսի որդոյ, հօր Մարգսի և հօր Գեորգայ և Մարկոսի՝ աւագ երիցու: Ետու ես Փիլիպպէ զԲերդկաներիչոյ զկէսդ Սառնաքարին փոխան և զկէսդ սուրբ եկեղեցւոյդ. և շիշխէ որ հեռացնել՝ ոչ եղբայր և ոչ որդի և ոչ յիմ խոստակդարաց: Եւ թէ որ պայքարի այդ սահմանացդ՝ դատապարտեալ լիցի յԱստուծոյ և զիմ մեղս Աստուած ի նմանէ խնդրեսցէ, և դատին մի յաղթեսցէ: Եւ այս է սահմանն – Ծիրանահողովդ ի վայր ի գետդ, և ի վերի կատարն գետոյդ ի սենեակդ, սենեկաւդ ի ձոր, և աստի ի Գաւակ: Եւ կնքեցաք զվճիռս տէր Դաւիթ և տէր Փիլիպպէ մեր մատանեօք»:

«...Ես Փիլիպպէ՝ որդի Վասակայ, Միւնեաց տեառն, կամեցաք իմ ձեռագրովս հաստատել զայս վճիռս»:

(Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Միսական, Մ., 1861, էջ 149-150):

**ՋԵՎԱՆՇԵՐ ԻՇԽԱՆԻ ԵՎ ՍՈՂՈՄՈՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ 871թ.
ՀԱՄԱՉԱՅՆԱԳԻՐԸ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ՓՈԽԱՆԱԿՄԱՆ ԵՎ
ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

«յ320 թուականութեանս Հայոց յ871], ի ժամանակս աստուածապատիւ և հոգեւոր տեառն Սաղոմոնի՝ Միւնեաց եպիսկոպոսի, կամ եղև ինձ Ջևանշերի՝ աստուածապահ տեառն Սահակայ Միւնեաց տեառն որդոյ, զիմ զշէն մի որ ի Բաղք գաւառի՝ Արուքս անուն, որ յիմ հօրէն և յեղբարց յիս հրիտակ հասեալ և իմ հայրենի ժառանգութիւն էր համիմադ տեղի, փոխանակել ընդ Բեխոյ շինոյն որ ի Կովսական գաւառի էր. և շէնն բնակարան սուրբ խաչին և հոգևոր տերանցն Միւնեաց եպիսկոպոսացն ժառանգութիւն էր լեալ. միմեանց կամաւ և յօժարութեամբ փոխանակեցաք ես և տէր Սաղոմոն: Վասն զի մեր երկոցունս մեջաւոր էր՝ փոխանակեցաք. և զայս հաստատութեան զիր կանգնեցաք: Արդ իշխան էք դուք, տէր Սաղոմոն՝ ուտել և ժառանգել զայդ շէնդ զԱրուքսդ իւր սահմանօքն բոլորովիմբ, ծառօք և այգեօք, գետով և ցամաքով, արտավարօք և մարգօք, ջրաղացովք և պարտիզովք, եկեղեցեաւ և այլ շինուածովք, դու հոգևոր տէր Սաղոմոն՝ և ով որ յաջորդի ի տեղիդ ձեր ի յաթոռդ և սուրբ խաչիդ պաշտօնեայքդ մինչև յաւիտեանս ժամանակաց: Եւ յայսմհետէ մի՛ որ իշխեսցէ հակառակել այսմ անխախտ վճիռս կամ ի մէնջ և կամ յօտարաց. ապա թէ որ յանդգնի՝ դատին մի՛ յաղթեսցէ և յերից սուրբ ժողովոյն նզովեալ եղիցի, մասն զՅուդային առցէ և մեր մեղացն պարտական եղիցի: Եւ թէ տաճիկ աւագ լինի և յավշտակել ջանայ նալաթ նորա վերայ եղիցի, և ինքն դենակորոյս և սևերես լիցի իւր Աստուծոյն»:

«Եւ սահմանքն այս է Արուքսայ. – յարևելից կողմանէ Կշմատուկ է սահմանակից, և յարևմտից կողմանէ հման դրախտ է նոյն սուրբ խաչիդ սահման, և ի հարաւոյ կողմանէ հին ջրագնացովդ է մինչև Բեխոյ սահմանն, և ընդ հիւսիսոյ կողմանէ Կաւարտոյ սահմանովն է:

Առաք զԲեխ իւր սահմանովն և արքունի ննպակովն, որ էր երկոտասան դրամ: Եւ է վկայք վճռիս Վասակ Միւնեաց տէր և իմ եղբայրն Արուման, և իմ որդի Տիգրան, և այլ Բաղաց տանուտէրք և սուրբ խաչին պաշտօնեայք: Կնքեցաք մերով մատանեալ»: (Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 158-159):

14.

**ՔՈՒՊՂԻԳՈՒԽՏ ԻՇԽԱՆՈՒՀՈՒ 867 Թ.
ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

«Ես Քուպղիդուխտ՝ դուստր Վասակայ Միւնեաց տեառն, մերձեցայ ի ժամանակս ծերութեան, զմտաւ ածելով զերկրաւոր կենաց ոչնչութիւնն, ցանկացայ յախտեանական կենացն. և վասն զի ի մարմնաւոր կենացս զրկեալ էի ի զաւակէ մասանց՝ զսուրբ խաչդ և զաստուածապատիւ և զհոգևոր տէր Սաղոմոն՝ Միւնեաց եպիսկոպոս, ինձ հոգեաց զաւակ ստացայ և յոյս և ապաւէն մեղուցեալ ոգոյս իմոյ. և շէն մի Մաճ անուն՝ ի Բաղաց գաւառի, որ նախ տեառն Ատրնէրսեհի՝ Միւնեաց տեառն և իմ եղբօր ինձ էր տուեալ, և յետ այնորիկ չրահատայ՝ իմ տեառնն գնեալ էր յիմ եղբօրէն և ինձ վաճառեալ (?) և հոգեցատուր արարեալ, ետու ես Քուպղիդուխտ զայդ շէնդ լերամբ և դաշտով, մարգով և արտով, գետով, ջրով և ցամաքով, ծառովք և տնկովք ի սուրբ խաչդ և ի տէր Սաղոմոն Միւնեաց եպիսկոպոս: Ես զիմ հոգիս ի քեզ յանձն արարի. արդ իշխան ես դու՝ տէր Սաղոմոն, և որ յետ քո այլ յաջորդի որ ի սրբութեանց յաթող Միւնեաց եպիսկոպոսունք, ուտել և վայելել զայդ շէնդ բոլորովիմբ իւր սահմանօրդ մինչև յախտեանս ժամանակաց: Եւ մի ես և մի իմ եղբօրորդիք և այլ խոստակդարք պայքարել և համիմադ կալ մի իշխեսցեն. ապա եթէ յանդգնի որ բանս առնել յիմ արարածիդ և կամեսցի խախտել զիմ զտուրսդ՝ Աստուծոյ և ի սուրբ խաչէդ դատապարտեալ եղիցի և ի հոգևոր տերանցն նգովեալ, և զիմ և զիմ ծնողաց և զտեառն չրահատայ, որ իմ կենաց կցորդն էր, զամենայն

զմեղս և զյանցանս Աստուած ի նմանէ տուժեսցէ և ընդ սասանայի և ընդ հրեշտակաց նորա յանշէջ հուրն տանջեսցի: Եւ գրեցի յ316 թուականութեանս Հայոց (867 թ.) վկայութեամբ իմ եղբօրորդեացս՝ տեառն Վասակայ և տեառն Աշոտի և տեառն Գրիգորոյ և տեառն Սահակայ և իրեանց ազատաց և ամենայն Շնհէրեցեաց: Եւ վասն առաւել հաստատութեան գրոյս զաստուածապատիւ և զհոգևոր տեառն Սաղոմոնի Միւնեաց եպիսկոպոսի զվաւերական մատանին ի վերայ եղի: Եւ եթէ տաճիկ աւագութիւն փոխի և յափշտակել ջանայ հազարէն հազար նալաթ ի վերայ նորա գայ և յիւր փեղամբարէն ապիգար լինի:

Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 159-160

15.

**ՍՅՈՒՆՅԱՏ ՓԻԼԻՊԵ Ք ԻՇԽԱՆԻ 943 Թ.
ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

«Անուամբն Աստուծոյ, ի ժամանակս աստուածապատիւ և հոգևոր տեառն Յակոբայ՝ Միւնեաց եպիսկոպոսի, ես տէր Փիլիպէ՝ որդի Վասակայ, որդոյ աստուածապահ տեառն Փիլիպէի՝ Միւնեաց տեառն, իմացայ և ծանեայ զի վաղիւն թառամելոց է ամենայն մարդ իբրև զխոտոյ. և սարսափմամբ սասանեալ դողաց անձն իմ, եթէ ի՞բր փրկեցայց: Ապա յոյս եղեալ յայս աստուածաբնակ ուխտս՝ ստացայ զսուրբ խաչս յիշատակ իմոյ, և ընձայեցի լիապտուղ հաւասով յիմ հալալ հայրենեացն զՅուրականխոռ, զոր գնեալ էի ի յԱրտաւազդայ՝ Սակոի որդոյ, և զմիւս շէնն զԱղուլծ զոր գնեալ էի ի Խոտանեցեացն ի յԱրլաշաբայ որդեացն և ի Վահանկայ որդոյն և յեղբօրորդոյն – յաղագս՝ իմ սուրբ եկեղեցոյդ ապսպարեցի ի տէր Յակոբ՝ Միւնեաց եպիսկոպոս, և ի սուրբ մայրաքաղաք եկեղեցիդ Տաթևոյ, ի սուրբ Գրիգորդ զոր իմ պապուն տէր Փիլիպէի շինեալդ է, և ի մեր սուրբ նշանդ ի փրկութիւն հոգոյ իմոյ և ի բողոքութիւն մեղաց իմոց: Եւ ետու իւր սահմանօրդ բոլոր լերամբ և դաշտովք, հողով

և ջրով, այգօք և ընկուզօք, ջրաղացովք և ամենայ մտիք: Եւ այդ յայսմհետէ իշխանութիւն ունիք դուք ուտել և վայելել զայդ տեղերդ (Այլ օր. տեղեարդ), վաճառել և գրաւական տալ մինչև յախտեանս ժամանակաց. և ազատ են դոքս յամենայն արքունի հարկաց: Եւ եթէ այլ ոք հակառակի այսմ և կամ խանգարել և խափանել ջանայ՝ եթէ ի մերոց և կամ յայլ աւագաց, ի սուրբ Երրորդութենէն և յամենայն սրբոց նգովեալ եղիցի, ընդ Յուդայի և Արիոսի դատեսցի, և յերից սուրբ ժողովոցն ընդ կապանօք լիցի. և թէ ի տաճիկ յաւաւագութիւն հասանի և յափշտակել ջանայ՝ յԱստուծոյ և յիւր փեղամբարէն ապիգար եղիցի, և բիւր հազար նալաթ եղիցի, և ի վերջին աուր դատաստանին յիւր դատողէն սևերես լինի: Եւ այդ հայցեմ ի ձեռնջ սուրբ հարք՝ զիմ Փիլիպէի զյիշատակս կատարել ամ յամէ, և յիմ՝ եկեղեցիդ ի սուրբ Գրիգորդ ի Վարդէվառի աուրսն մի քառասունք առնեն անխափան: Գրեցաք և կնքեցաք մերով մատանեաւս ի կամս Աստուծոյ յ392 թուականիս Հայոց» (943 թ.):

Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 196-197:

16.

ՍՅՈՒՆՅԱՅ ՀԱԿՈՐ Ա ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Կաման Աստուծոյ ես տէր Յակոբ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, արարի փոխանակս ընդ աստուածապահ տեսոն Չագկայ՝ Սիւնեաց իշխանի.- տուաք զՎաղարտ զիւղ, զոր յիշեալ տեսոն Տիգրանայ իւր հոգւոյն ընծայեալ էր ի սուրբ նշանս, և առաք զՏաշտակերտ զիւղ իւր ամենայն սահմանօքն բոլորովին: Եւ հաստատեցաք յամէն տարի քսան օր պատարագ անխափան մինչ ի զալուստն Քրիստոսի և զԵրանի ում թողութիւն սաղմոսն երգել ի նմին աուրսն: Եւ թէ ոք յետ մեր յիշխանաց կամ առաջնորդաց հակառակ կայ այսմ և զայս տեղիս յափշտակել խորհի՝ նգովս չարաչար ընկալցի յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց և յայսմ աթոռոյս և յամենայն առաքելական

եկեղեցեաց և ի սուրբ հայրապետաց որոշեալ և անիծեալ լիցի, և Տիգրանայ մեղացն պարտապան եղիցի:- Ի թուիս Հայոց 374 (925): Հաստատ է կաման Աստուծոյ»:

«Եւ ես՝ Չագիկ իշխան, իմ կամօք արարի զայս վճիռս, և փոխեցի զՏաշտակերտ ընդ Վաղարտոյ, և իմ ձեռօքս հաստատեցի զվերոգրեալ վճիռդ: Եթէ ոք խափանէ՝ զնոյն նգովս ժառանգեսցէ որ կայ ի դմա:- Եւ մեք Ջևանշիր և Վասակ՝ որդիք տեսոն Չագկայ, վկայ եմք այս արարուածիս:- Եւ ես Կտրիճ իշխան վկայ եմ այս վերագրելոյս: Գրեցաւ գիրս և կնքեցաւ հայրապետական մատանեալ տեսոն Յակոբայ,- եղաք և մեք ի վերայ զմեր կնիքս»:

Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 199:

17.

ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ ԲՈՒՊԱՅԻ (ԲՈՒՊԱԿԻ) 1223 Թ. ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ի ժամանակի քագաորութեան որդւոյ Թամարին Լաշային, յամիրսպասալարութեանն Հայոց և Վրաց Շահանշահի և յաթաբէկութեան Իւանէի հօրեղօքոք նորին, ես մեղուցեալ ծառայ Քրիստոսի Բուպա՝ իշխանաց իշխան, եկի ի նաւակատիս սուրբ եկեղեցոյս Նորավանից առ երջանիկ հայրապետս մեր տէր Սարգիս և ընծայեցի ի հալալ հայրենեաց իմոց, զոր իմ բազկաւս առեալ էի յայլազգեաց և իմ արեամբս թափեալ և իմ պայտոնայքն մեծ սիգելով այն ինձ էին որոշեալ՝ զԱղբերիս զիւղ իւր ամէն սահմանան, ի սուրբ եկեղեցիս Նորավանից ի սուրբ Կարապետն և ի սուրբ Նախավկայս տուի՝ ազատ յամէն հարկաց: Եւ չունի ոք հրաման յայսմհետէ մինչև յախտեան հակառակիլ այսմ՝ ոչ յաւագաց, ոչ յիմոց, ոչ օտարաց: Եւ տէր Սարգիս և այլ միաբանքս հաստատեցին ի տարումն տասն պատարագ՝ ի Վարդավառի տօնին իմ մօրն հոգւոյն: Արդ թէ ոք յանդգնի և հակառակել ջանայ այսմ տրիցս՝ մասն և բաժին զՅուդային և զխաչահանուացն առցէ և ընդ ամենայն չարագործացն՝

ի Կայենէ սկսեալ մինչև ի Նեռն, դատապարտեալ պատժեսցի, և ի սուրբ Երրորդութենէն և յամենայն սրբոց ևս և յերկոց սուրբ ժողովոցն նգովեալ եղիցի ի մահ և ի կեանք: Եւ իմ ազգք և զաւակք չունին ոչ ձեռն, ոչ իշխանութիւն ի վերայ նորա և յորդոց և յազգի նորա եղիցի յայսմհետէ մինչև յաւիտեան: Ի թուիս Հայոց 672 (1223)»:

Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 261-262:

18.

**ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՆԵՆՑԻ 1215 Թ. ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ-
ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

Թվականին ՈԿԳ (1215). շնորհիւն և ողորմութեամբն աստուծոյ յորժամ տիրեց քաղաքիս Անոյ... ամիրսպասալար եւ մանդատորթախուցէս Չաքարիա եւ որդին նորա Շահնշահ, ես Տիգրան... որդի Սմբատարեանց Սուլեմա յազգէ Հոնենց... շինեցի զվանքս սուրբ Գրիգորոյ, որ հինն Մատռան Աստուածածին կոչիւր, որ էր քարափն եւ մացառ տեղի աղէտ (sic), զոր իմ հալալ գանձով գնեցի ի հերձնէտիրաց... եւ պարսպեցի.. եւ զարդարեցի բազում զարդիւք... եւ պատկերագործ խատերով զարդարեալ ոսկով եւ արծաթով եւ ակամբք եւ մարգարտաւ եւ կանթեղաւք ոսկի եւ արծաթի... եւ բազում զարդաւք, շինեցի զամենայն ցեղ զքնակարան վանականաց եւ իշխանաց, եւ կարգեցի ի սմայ քահանայք եւ ետու հայրենիք... Գատոխոնեց գեղին կէսն, Քարհտին :ե: (5) դանկն, Մշակունեց կէսն, Կապղուցն կէսն, Յամաքծովն բոլոր, Խուզած Մահմուդի ի Կարուց յերկիրն, Ու ցնդոյ (ու Յընդոյ) :բ: (2) դանկն, Խաչորկանն, հողերն եւ փնդուկն ի քաղաքիս, հայրենիք բաղնիսն ու միլն ի մողանիս, խանապարն կողպակնովն ու կամարակապ փնդուկն ու մարագն հետ բաղնեցն, տէր Սարգսի ախոռն ու մարագն, զոր գնեցի կալն. և երկու ակն ձիթահանք եւ ախոռնի եւ մարագնի վանիցս ի դռանս վանիցս առջեւ պահէզն ու լանջն ինչուրվի Գլիծորի դուռն, ինչվի գետն ու Գետեզերն պահէզն, զոր գնել էի եւ շինել ի Ղվնադռանն, կէս ակն ջաղաց, թարփ

մի բոլոր, ու մին այլ թարփին շաբաթ :բ: (2) ար, Գլիծորին ջաղաց, :ա: (1) թարփն շաբաթ :բ: (2) ար ի Բէշքէնակապէն ինչուրվի կարմունջն գետին կէսն իմ գնած է. Պապենց խանաբարն չորս դանգն ու դռան կողպակն, բոլոր տներ Հատեցոնց գուկակի, քաղաքիս դռանս բազում հողեր գնած, այգի :ա: (1) յԵրեւան, այգի :ա: (1) յՈՂական, այգի :ա: (1) Կոշ, էգի :ա: (1) յԱրուճ, որ Սագոտն կոչի, այգի :ա: (1) ի Մրեն, այգի :ա: (1) ի Ծմակին, որ Կաթուղիկէի հող կոչի,- զայս որ գնած է, եւ այլ բազում գրաւկնած էր, զոր ոչ արձանագրեցի, վանացս էի տվել, ու թէ տէրքն թափեն, ոսկին վանացս, զոր ուրիշ իմ անդարձագրին եմ գրել. եւ զվանքն Բեխենց կոչեցեալ, զոր ես շինեցի եւ նորոգեցի, ընծայաւք փարթամեցուցի ամենովն սուրբ Գրիգորոյ վանացս հոգացողս հոգայ զորպիսութիւն: Այդ թէ որ իմեծաց կամ ի փոքունց յիմոց կամ յաւտարաց զոր ինչ արձանագրիս է, խաբանել ջանա կամ չէ իրք շորթէ յարդեանցս, որ ի սմա հաստատեալ է կամ զյիշատակ զմեղուցեալ ծառայիս ԱՅ, խաբանէ զինչ եւ իցէ պատճառաւք, այնպիսին որոշեալ լինի ի փառացն որդոյն ԱՅ, եւ պատիժս զԿեսենի եւ զ Յուդաի ժառանգեսցէ, ի զուիս իւր եւ երեք սուրբ ժողովոցն եւ :Թ: դասուց հրեշտակաց նգովեալ եղիցի եւ մեր մեղացս համարս տացեն առաջի ԱՅ եւ կամարարքն եւ հաստատուն պահողքն արինին ՅԱՅ.

ԻՍՐԱԵՂ ԳՐԻՉ»

Անի

Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, Ս. պետերբուրգ, 1913, էջ 58-59, հմմտ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսութիւն, հ. Գ, էջ 156-157:

19.

**ՅՈՂԱՆԷՍ ԱՐՔԱՅՈՒՆԻ ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

Թվականին :չբ: ... եւ Յոհաննէս արքաուն, որդի Ապրկան, եւ ամուսին իմ Մուլուքան միաբանեցաք Հռոմոսի վանաց սուրբ Յովանիսի եւ տուաք :բ: (2) տուն իմ զանձագին, որ Ակուրնաց կոչի, եւ

այլ տվի յամեն տարի, որչափ կենդանի են, :ե: (5) դահեկան ձիթագին եւ առաջի տարին տվի :խ: (40) կապիճ ցորեն սերմաւ. եւ առաջնորդ վանաց տէր Բարսեղ եւ էլ միաբանքս փոխարէն հատուցին ինձ յամեն ամի :ժ: (10) ար պատարագ գտաւն Խաչգոյտին (իմա՝ Խաչգոյտին), :գ: (3) ար իմ հարն Ապրկան, :գ: (3) իմ մարն, Սթերիէն, :բ: (2) Յովանիսի, :բ: (2) Սմբատա եւ յետ ելանելոյ յաշխարհէս :ե: (5) ար ինձ, Էհանիսի, եւ :ե: (5) ամուսնոյ իմոյ Մուլուքին. որ գլխատակս մեր հաստատ պահեն, արինին յաստուծոյ, եւ որ խափանեն կամ զտներն ծախեն, մեր մեղացն պարտական է. ամեն:

Հոռոմոս. Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, էջ 97:

20.

**ՎԱՅԷ ՎԱԶՈՒՅՅԱՆԻ ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

...եւ Վաչէ, որդի Զրդին, որդո Վաչէի եւ Տարխուշահի, դստեր Մարգպանա Մամիկոնէից, գնեցի զԵրեբունս ի մեծ պարոնէն Շահնշահէ եւ ետու ի վանս Մաղմուսի եւ զկէսն իմ եղբարն Հասանա, որ շէն պահէ վանիցս համար: Եւ յորժամ եհաս ինձ փոխիլ ի կենցաղոյս տարածամ և կեսաւորց, յանձնեցի զհոգիս իմ և զգոյս հար եւ մար իմն եւ գնեցին յընչից իմոց տասն հազար սպիտակի զԱղկունձ յԻսաբէէ, յորդո Շահնշահի, որ է սեպհական տէր գաւառիս Անբերդոյ, զոր յառաջ պապն իմ Վաչէ գնել էր ի մեծ սպարապետէն Չաքարէ եւ գրել ի դուռն եկեղեցոյս. զոր խափանել էր ի շար պատահմանց եկել ի վերայ աշխարհիս. դարձեալ վերստին գնեցաք եւ գրեցաք. զի որ գանձագին յԱւշական և զտունն Տորոզոնոնց ի Կարբի իւր հայրենիքն ետուն յիմքն արնաս եւ (sic) գրեցին զՀամբարձումն եւ զԳալուստ Հոգոյն պատարագել զՔրիստոս յանուն Երթաղի...

Մաղմոսավանք.

Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, էջ 147:

21.

**ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ 1029 Թ. ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

«Շնորհիւն ԱՅ եւ Վահրամ իշխանաց իշխան եւ անթիպատ պատրիկ, որդի Գրիգորի իշխանի Հայոց Մեծաց ի ցեղ՝ Պահլաւունի եւ ի զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի, որ յաղագս ի Քրիստոս յուսոյն հիմնադրեցի զաւորք եւ զտիեզերական ուխտս Մարմաշէն՝ սկսեալ ի :ՆԼԵ: թուականին Հայոց յաւուրս Սմբատա որդոյ Աշոտոյ Հայոց թագաւորի մինչեւ ի ժամանակս Յովանիսի՝ որդոյ Գագկայ Հայոց շահանշահի՝ առն իմաստնոյ շինողի եւ խաղաղարարի եւ ի թուականս Հայոց :ՆՀԸ: եւ կատարեցաք մեծ ջանիւ եւ բազում ծախիւք եւ եւ մայր իմ Շուշանիկ Հայոց տիկնաց տիկին եւ եղբարք իմ Վասակ իշխան, որ նահատակեցաւ ի թուրքաց պատերազմի եւ Այլխարիբ Հայոց մարգպան եւ մանուկն Համզէ, որք էաք ամենայն տամբ եւ տոհմի հաւատարիմք տերանց մերոց եւ նահատակեալ ի վերայ տանս Հայոց աշխատութեամբ եւ արեամբ մեր եւ որդոց մերոց եւ գանձուց առատութեամբ եւ ամենայն հնարիւք խնդրեաք զխաղաղութիւնն աշխարհիս եւ զհաստատութիւնն եկեղեցաց. Շինեցաք եւ այլ բազում եկեղեցիս եւ վանորայս, բայց տեղի հանգստեանս մերոյ առաւել պատուով մեծացուցաք եւ լիացուցաք ամենայն գոյիւք՝ լերամբ եւ դաշտաւք. աւանդեցաք ի սա գեղս եւ ագարակս գանձագինս՝ զԲագարանի գեղ եւ զիւր ագարակն, զԳողիսն եւ զՊորտանգն, զԱրագէճ եւ զԱգատա զԱմանեսն եւ զԵգնկայ, ի յԱւշականի այգիք եւ :Գ: (3) ջաղաց եւ :Բ: (2) ջաղաց ի Դողս, ի յԱշտարակի այգի ի Կարբոյ դաշտի այգի ի Մերկելլի այգի ի Վժան, այգի ի Մրենի այգիք ի յԱնի, տներ եւ կղպականի, եւ զարդարեցաք զսա ամենայն կազմութեամբ ի յիշատակ յաւիտենից մեզ եւ որդոց մերոց, եւ կարգեցաք ի ձեռն սուրբ հարը Երեմիաի եւ որ զկնի յաջողդեցաւ Սոսթենես նորին որդիացեալ եւ փոխարէն հատուցման ընկալեալ մեր ի ժառանգաւորաց սուրբ ուխտիս տարին

:2: (6) քառասունը անխափան մինչեւ ի գալուստն Քրիստոսի. Արդ եթէ որ ի մերոց կամ յաւտարաց աւագ, որ զմեր տուրս ի սուրբ ուխտէս պակասեցանէ կամ հայր որ զմեր ժամս խափանէ՝ ինքն որոշեալ լիցի ի Քրիստոսէ եւ դատող նորա սատանա լիցի եւ մի տեսցէ նա զփառս ԱՅ, իսկ որ հաստատուն պահեն զաւանդս մեր արիւնեալ եղիցին»

(И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 442)

22.

ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ 1225 Թ. ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ի ժամանակս բարեպաշտից եւ Ալստուալծասիրաց պատրոնաց մերոց աթաբակ Իսանէի եւ մանդատորթա խուցես Շահնշահի հրամանաւ սոցին վերջստին նորոգումն եղեւ հրաշափառ տաճարի ԱՅմաւրիս լուսոյ սրբոյ կաթողիկէիս Մարմաշինոյ ի ձեռն որդոց Ապուղամրի մագիստրոսի տէր Գրիգորոյ արհիէպիսկոպոսի եւ հարազատի իմոյ Խարփին՝ թոռանց Վարիամայ իշխանաց իշխանին զարմից եւ շառաւելի սրբոյն Գրիգորի շինողի ի հիմանց մեծաւ տենչմամբ եւ յուսով զսայ վասն բազմագումար քահանայից եւ պարզեւեալ արդիւնս յոլովս՝ գեղարայս այգեստանս, կուղպականի եւ ջաղացանի, որ եւ ցուցանէ իւր արձանագիրն մի ըստ միոջէ փարթամացուցեալ ամենայն գոյիւք առ ի լնու եւ առաւելու զպետս կարեւորս զիրեանց եւ զեկաց, եւ ունէր ժամանակ իբրեւ ոչ սակաւս, զի աւերեալ էր յանարինաց եւ զվանքս գեղ արարեալ զկաթողիկէս բերդանման ամբացուցեալ եւ կայր ի խաւարի եւ ի սգաւորութեան զրկեալ յամենայն գոյից մինչեւ յաւուրսս յայտոսիկ: Իսկ :ՌՀԴ: (1225) թուականիս Հայոց քաջ եւ արի զարականն Քրիստոսի սիրելի եղբայրն իմ Խարփին իմով կամակցութեամբ խորհուրդ բարի ի միտ արկեալ ազատել զսա ի լողմուտ եւ զագիր մթնագգածութենէն հասուցանել նախկին|ն| փառաւորութեանն, հանեալ արտաքս զշինականսն եւ եղեւ բնակարան սրբոց քահանայից եւ երկրափնաւորաց հաճոյացելոց ԱՅ,

զարդարեցաք զսա սպասիւք պայծառագգեստիւք եւ սրբութեամբք ոսկեղէն եւ արծաթեղէն եւ հին եւ նոր կտակարանաւք էկեղեցականաւք: Եւ ընծայեցաք ի սմայ նուէր զմեր հայրենի գեղն զԱզատա: Եւ որ ի վանիցս հաղիս վերայշինեցաք եւ անուանի Տիրաշէն եւ ի յայս կոյս գետոյն ջաղացանի, որ կան ի կարմընջէն ի վայր եւ վեր զխոտ զհող եւ գոր ինչ ի սկզբանէ ունէին եւ ի քաղաքիս զմեր պապէնի հայրենիք էկեղեցին զսուրբ Ստեփանոս բոլոր ամենայն ժողովրդեամբն եւ երկու այգի ի Մարմետի, որ ի նախնեաց մերոց ի մեզ էր հասեալ եւ միաւորեցաք զՎերիվանքն Մեծ վանիցս իւր ամենայն ստացուածաւքեւ լիցի հրամանաւ միոյ առաջնորդի մինչ այս առ այս չափ կատարեցաւ առժամայն գեղեցկագեղ եղբայրն իմ Խարփի մագիստրոսն զովեալն յամենայն լեզուաց մարտիրոսացաւ ի պատերազմի անարինաց եւ միայն մնացին ես՝ Գրիգոր եղկելի եւ զրկեալ ի նմանէ: Չմարմին նորա բերեալ թաղեցաք առ դրան սրբոյ կաթողիկէիս մերձ առ նշխարս հաւուն մերոյ Վահրամայ իշխանին: Եւ փոխարէն հատուցեն սպասաւորք սորա ընդ մերոյ արդեանցս գոր արարաք զկաթողիկէիս զաւագ խորանին պատարագսն յանուն նահատակին Քրիստոսի Խարփին կատարել յամենայն ար ի սկզբանէ տարոյն մինչեւ ցկատարումն տարոյն յայսմ հետէ մինչ ի ծագումն որդոյն ԱՅ: Որ որ խափանէ կամ շորթել ջանայ ընչից էկեղեցոյս որոշեսցի ի փառացն ԱՅ եւ զրկեսցի ի մշտնջենական կենացն. կատարիչք զրելոցս արիւնեսցին ՅԱՅ եւ ի սրբոց նորա յոգի եւ մարմին»

(И. А. Орбели, Избранные труды, с 443)

**САРКИСЯН ЛЕВОН АЗАТОВИЧ
ДАРСТВЕННЫЕ НАДПИСИ АРМЕНИИ
IX-XIV вв.**

РЕЗЮМЕ

На основании многочисленных лапидарных и других нарративных источников впервые изложена научная работа о дарственных надписях эпохи развитого феодализма (9-14 вв.) в Армении. Фактографический материал обстоятельно изучен во всех своих проявлениях. Интересующие нас дарственные надписи отражают постановления церковных соборов Армении и судебных актов исследуемого периода. Изучены причины и цели подношений движимого и недвижимого имущества, указаны памятные дни церковных литургий, совершенные во спасение душ дарителей, а также цена каждой обедни. Автор пришел к выводу, что постоянной цены церковных памятных служб не существовало. В работе исследованы все дарственные надписи из опубликованных 8-и томов свода армянских надписей о подношениях деревень и земельных угодий, мельниц, маслобоен, крупного и мелкого рогатого скота, орудий труда, жилых домов, водоканалов, гостинных дворов и гостиниц, плодовых помещений, священных книг и церковной утвари, спиртных напитков и т. д. Впервые исследованы термины „Тнагац,, (домашняя мельница) и „, Азатагац,, (свободная мельница). В первом случае мельница принадлежала только одной семье, во втором - ею могли пользоваться все жители окружающих деревень. Автором замечено, что Кюрикянские царевны отменили крепостничество, что на армянском звучит как Յատի Գճորտութիւն: Интересующая нас надпись высечена на стенах

Ахбатского монастыря и дешифрована архиепископом С. Джалаляном. Однако она дошла до нас в поврежденном виде, хотя четко читается слово ճորտ — крепостной, а вместо հատից проф. К. Кафадарян дешифровал Այգհատից¹. По мнению Н. Я. Марра, армянский термин ճորտ происходит от русского слова чёрт, однако подобная трактовка нуждается в семантико-этимологических изысканиях.

В конце работы дается Приложение, в котором представлены 22 дарственные надписи средневекового периода Армении.

**LEVON AZAT SARGISIAN
DEDICATORY INSCRIPTIONS OF ARMENIA
IX-XIV CENTURIES**

RESUME

A dissertation on dedicatory inscriptions of the epoch of developed feudalism (9-14 centuries) in Armenia has been written for the first time on the basis of numerous lapidary and other narrative sources. Factual material is thoroughly studied in all its expressions. Dedicatory inscriptions we are interested in reflect decrees of church-temples of Armenia and codes of law of the studied period. Reasons and goals of presenting real estate and movable property are studied; memorable days of church liturgies realized in sake of salvation of granters' souls are illustrated together with the price of each mass. The author has come to the conclusion that permanent price for the church memorable service didn't exist at all. All the dedicatory inscriptions from the published 8 volumes of the Code of Armenian inscriptions about presenting villages and land estates, mills,

¹Կ. Ղաֆադարյան, Հաղթատ, Երևան, 1963, էջ 176, արձ. թիվ 45:

creameries, neat and small cattle, working tools, dwelling houses, canals, inns and hotels, fruit stores, holly books and church implements, spirits, etc. are studied in the work. The terms “*Tnughats*” (home mill) and “*Azataghats*” (free mill) have been investigated for the first time. In the first case the mill belonged to only one family, in the second – it could be used by the inhabitants of all the villages nearby. The author has noticed that Qiurikian queens abolished serfdom which is phrased in the following way in Armenian “*Հասրի զնորություն*”. The inscription we are interested in is carved on the walls of Haghpat monastery and is deciphered by S. Jalalian, archbishop. Though it has reached our times badly damaged, we can clearly read the word– serf, and as for **հատին** – it was deciphered by prof. K. Kafadarian as **Այգհատին**. In the opinion of N. Marr the Armenian term **ճորս** derives from the Russian **чорт**, though such interpretation needs semantic-etymological research.

There is an appendix to this work in the end where 22 dedicatory inscriptions of medieval Armenia are represented.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբաս 80
 Աբխաղոմ 50, 57
 Աբլաշաբ, կալվածատեր 120
 Ալ-Մուքաուաբիլ Ալ-Աբբաս 56
 Աբրահամ վանահայր 57
 Աբրահամյան Ա. 55, 59
 Ալամ 26
 Ալիշան Ղ. 19, 53, 54, 55, 59
 Ահարոն (Երիցու վանական) 29
 Ահարոն Մազիստրոս 69
 Ամիրա (Ջուրջի թոռ) 35
 Ամիր-Վահապ 69
 Անդրե առաքյալ 89
 Անտոն 88
 Աթաբակ Վահրամ 82
 Աթաբեկ 115
 Աթանաս 50, 53
 Աշոտ 29, 34, 120
 Աշոտ Ողորմած 7, 14, 56, 97
 Ապիրատ 47
 Ապղարիբ Պահլավունի 65
 Ապրիկ 124, 125
 Ապղարիբ մարզպան 35, 68, 70, 80, 126
 Ապուղամր մագիստրոս (Գրիգոր եպիսկոպոսի հայրը) 43, 127
 Աճառյան Հ. 20, 89
 Առաքելյան Բ. 19
 Առյուծ Հոգևորյան 48, 68
 Ասլանբեկ 37
 Ասլամազ 26
 Ասլան 68
- Աստվածատուր 65
 Ավագ տիկին 37, 63, 64
 Ավագյան Ս. 32
 Ավդալբեկյան Թ. 58
 Ավետենց Սահմաղին 38, 39, 40, 68
 Արտաշիր 75
 Արտավազդ 120
 Ատրնեյսեհ 28, 117, 119
 Արծրունիներ 35
 Արշակ Բ 6, 117
 Արշակունիներ 6
 Այուզ-Խաթուն 69
 Արուման 28, 30, 119
 Բաբայան Լ. 19, 40
 Բաբգեն 29
 Բագրատունի 7, 56, 60
 Բայրամենք 51
 Բարխուդարյան Ս. 32, 50, 51, 54
 Բարսեղ 88, 90, 108
 Բարսեղ եպս. 12, 125
 Բարտոլոմեոս Վ. 19
 Բժշկյան Մ. 48
 Բուրա (Բուպակ) 68, 122
 Բուղտա 73, 111
 Բուրբեկ Մեծ 73, 111
 Գագիկ 28, 75, 78, 109, 126
 Գագրաճ 113
 Գարբանել 34
 Գառնիսենք 123
 Գաֆուրով Բ. 19, 20
 Գեշ մարդ 39, 40, 71
 Գեորգ Գառնեցի, կաթողիկոս 14
 Գետրգ 32, 88, 108, 117

Գյուտ կրոնավոր 67
 Գոհար Խաթուն 21
 Գրիգոր 21, 28, 30, 32, 43, 44, 78, 80, 88, 114, 115, 120, 121, 124, 127, 128
 Գրիգոր Անավարզեցի, կաթողիկոս 16, 18
 Գրիգոր Ապիրատյան 11
 Գրիգոր Դովյան 58
 Գրիգոր եպս Պահլավունի 43, 45, 10
 Գրիգորյան Գնել 9, 51, 63, 64, 70
 Գրիգորյան Գրիգոր 59, 61
 Գրիգոր Հասանյան 21
 Գրիգոր Մակվեցի, կաթողիկոս 83, 85
 Գրիգոր Նարեկացի 24
 Գրիգոր (Վահրամ իշխանի որդին) 69
 Գրիգոր Սյունեցի 28, 30, 47
 Գրիգոր Սուփան 32, 38, 52, 57, 113
 Գրիգոր Տաթևացի 12, 13, 71, 97
 Գրիգոր Տուտեղորի 80
 Գրիգոր քահանա 29
 Դավազենք 51
 Դասապետ վարդապետ 81
 Դավթակ (Դավթուկ) քորեպիսկոպոս 26, 66
 Դավիթ 113, 117
 Դավիթ եպիսկոպոս 30, 44, 47, 116
 Դավիթ Շինարար 7
 Դավիթ Սյունի 117
 Դեմետր Բագրատունի 86
 Եզր կաթողիկոս 6
 Ելտկուզ աթաբեկ 11
 Եսայի Նչեցի 75
 Երեմիա վանահայր 43
 Չաքարե 43,75
 Չաքարիա 123
 Չաքարիա ամիրապասալար 33, 49
 Չաքարիա Սարկավագ 14, 16
 Չաքարյաններ 40
 Էաչի Բ Պոռչյան 68
 Էլիկում 111, 112
 Էհանիա 125
 Թագուհի 64
 Թադեոս 88
 Թադարտեր 81
 Թամար 122
 Թամբա Խաթուն 86
 Թեոդորոս 29
 Թոմա 32,72
 Իսրաել «Իսրայել գրիչ 124
 Իվանե 43, 115, 122, 125, 127
 Իվանե Օրբելյան 90
 Լալայան Ե. 56
 Լիպարիտ 113
 Լիպարիտ Օրբելյան 47
 Լուսերես 58
 Խաթուն 58
 Խալաշահ 58
 Խաչատուր 18
 Խաչեղբայր 65
 Խաչերյան Լ. 15
 Խաչերես 64, 70
 Խաչորիկ 123
 Խարիփ 43, 44, 127, 128
 Խեչեանց Խաչոտն 64
 Խոսրով 29
 Խոսրով Անճևացի (Գրիգոր Նարե-

կացու հայր) 22
 Խոտանանցիք 120
 Խուզած Մահմուդ 123
 Խուշուշ 108, 109
 Կարապետ 47, 112
 Կիրակոս 88
 Կիրակոս Գանձակեցի 7
 Կիրեղ 88
 Կյուրիկե 20
 Կոստանդիանոս 89
 Կոստանեանց Կ. 125, 124
 Կտրիճ 125
 Հակոբյան Ս. 19, 20, 33, 56, 60
 Հակոբ Ա (Ապստամբ, Սյունյաց եպիսկոպոս) 22, 67, 121
 Համասարուհի 37
 Համզե 126
 Հայրապետ եպս. 67, 111, 112
 Հասան 21, 29, 75, 82, 125
 Հատեցոնք 6
 Հերակլ 124
 Հոլիփսիմե 17, 19, 88, 90
 Հրահատ 28, 30, 32, 37, 117, 119
 Հրահատ (Սահակ իշխանի որդին) 30
 Հովհաննես 124
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, կաթողիկոս 13, 14, 33, 45, 57, 114, 116
 Հովհան Մանդակունի 25, 27
 Հովհաննես - Սմբատ 34,75
 Հովհաննես վանական 67
 Հովհաննես քահանա 110
 Հովհաննիսյան Աշ. 7, 14, 15, 16, 17, 19, 78, 87, 90, 95
 Հուլիանոս Ուրացող 91
 Հուռ 29
 Հուսիկ ձեռնավոր 39
 Հուստինիանոս 36, 37
 Չազիկ 29, 121, 122
 Ղազար 88
 Ղազար Փարպեցի 37
 Ղամազանք 47
 Ղաֆաղարյան Կ. 21, 39, 48, 65
 Ճար 40, 81, 86, 116
 Մաթևոսյան Ռ. 56
 Մահմադ-Չաքր 56
 Մահմետ 111
 Մահսուտ 108
 Մամա Խաթուն 63, 70
 Մայրլ Սթոուն 74
 Մանանդյան Հ. 8, 19
 Մանկիկ Ծղկայ, քորեպիսկոպոս 30
 Մանուկե 108
 Մառ Ն. 37, 68
 Մարգարե վարդապետ 74
 Մարծպան 78
 Մինա Խաթուն 68, 73, 77
 Մատթեոս Ուոհայեցի 26
 Մարիամ 20, 37, 57
 Մարկոս 34, 117
 Մելիք - Շահ 26
 Մելքոնյան Հ. 74
 Միրան 29
 Մխիթար 29, 111
 Մխիթար Գոշ 25, 28, 59
 Մովսես Խորենացի 37
 Մովսես Կաղանկատվացի 18

Մուլուք 124, 125
 Մուծիկ գորապետ 28
 Մուշեղ 29
 Յակուբովսկի Ա, 19
 Յուսուֆ իբն արու Սաջ 13, 57
 Յովհան 29, 88
 Յակոբ 30, 87, 120, 121, 122
 Յեախա 85
 Յուդա 114, 115, 118, 121, 122, 124
 Նանն 85
 Ներշապուհ 24
 Ներսես 29
 Ներսես 24
 Ներսես Լամբրոնացի 73, 75
 Ներսես Շնորհալի 78
 Նիզամ ալ-Մուլք 26
 Նիկողայոս 89
 Նունն 89
 Շարիք (Գողթնի իշխան) 67
 Շահանդուխտ 86
 Շահի Արմեններ 11
 Շահիկ 65
 Շահխաթունյանց Հ. 52, 53
 Շահնշահ 43, 59
 Շապուհ 34
 Շապուհ Բագրատունի 49, 52, 56, 57, 60, 61
 Շարափշահ 47
 Շերանիկ 68
 Շնիթրեցիք 120
 Շնորհավոր 85, 86
 «Շոն Փռանգյուլ» (դավաճան իշխան) 29

Շմավոն Անգեղակոթեցի 83
 Շուշան 37, 45, 70
 Ոհան 115
 Ոսկեանք 88
 Որդեկ 64
 Չամչյան Մ. 15, 16, 19, 95
 Չեսար Օրբելյան 73
 Պահլավունիներ 44
 Պապ 6
 Պարսիմ 75
 Պետրոս 88, 109
 Պետրոս Գետադարձ 35, 67, 75, 79, 109
 Պետրուշևսկի Ի. 19
 Պողոս 88
 Պողոսյան Ս. 19
 Պուշ Խաղբակյան (իշխան) 68, 84, 86
 Ջալալ 113, 115
 Ջալալյան Ս. 20, 52, 53
 Ջանադ 92
 Ջանփուլադյան Հ. 32
 Ջևանշեր 29, 33, 45, 118, 122
 Ջուրեկ 78
 Ջուրջ 35
 Ռաքր 117
 Ռուզուբան 20
 Ռուստամ Օրբելյան 83
 Սակո 120
 Սահակ Ամատունի 65
 Սահակ Երեց 64, 85
 Սահակ Պարթև 22, 23, 24, 37
 Սահակ 28, 29, 64, 78, 88, 120

Սահակ Սյունի 118
 Սահյան Համո 65
 Սաղումյան Ս. 64
 Սարգիս 19, 31, 32, 48, 49, 71, 88, 117, 122, 123
 Սարգսիկ 109
 Սենեքերիմ Սյունաց քազավոր 1
 Սեն Մարտեն 17
 Սթեփեն 125
 Սիմամ 65
 Սիմեոն Երևանցի, կաթողիկոս 54, 56
 Սիմոն 114
 Սիմեոն Շաղատայ (վանական) 30, 32, 64
 Սիսաք, հայր Դեսումի 60
 Սիրամես 31
 Սմբատ Ա Բագրատունի 34, 53, 56, 57, 69
 Սմբատ 29, 31, 52, 109, 115, 126
 Սմբատ Օրբելյան 63
 Սմբատյանց Մ. 52
 Սմպատ 111
 Սողոմոն 33, 36, 37, 53, 109, 118-120
 Սոսթենես 108, 126
 Սոփի 37, 46
 Սոփիա 49
 Ստեփանոս 29, 54, 110, 128
 Ստեփանոս (Ծիծառնու վանական) 30, 115
 Ստեփանոս Օրբելյան 6, 11, 15-18, 26, 28, 45, 46, 51, 53-55, 61, 95, 97, 117, 120-123, 127, 128
 Ստեփանոս Տարսայիճ 73

Սուլդան 108
 Սուրխասանք 89
 Վախտանգ 75, 82
 Վախտանգյաններ 87
 Վահան հայր Արշակայ 29, 117
 Վահանիկ (տե՛ս Վահան կաթողիկոս Ջևանշերյան)
 Վահան կաթողիկոս Ջևանշերյան 67, 120
 Վահրամ 68, 126, 127, 128
 Վահրամ Շահունեցի 78, 80
 Վահրամ Պահլավունի 44, 46, 70, 73
 Վաչագան 18, 28, 39
 Վաչե 80
 Վաչե Վաչուտյան 125
 Վասակ 63, 116, 117, 120, 122, 126
 Վասակ Գարուտ 57
 Վասակ (թոռ Շարիք իշխանի) 67
 Վասակ Սյունի 28, 36, 57, 91, 119
 Վասիլ 67
 Վարդ 64, 65
 Վարդան 29, 48, 79
 Վարդան Այգեկցի 76
 Վարդանյան Ռ. 27
 Վեստ Սարգիս Սյունեցի 19
 Տարսայիճ 31, 35, 68, 69, 73, 81, 111-113
 Տարխուշահ 125
 Տեր-Ղևոնդյան Ա. 83
 Տիգրան 119, 121-123
 Տիգրան Հոնենց 40, 42, 69, 70, 123
 Տիրոգ-29
 Տրդատ քահանա 108, 109

Ումեկ 40, 68, 81, 86, 116
Փախարադօլա (Փախարադալա) 71
Փափազյան Հ. 37, 83
Փերիխանյան Ա. 5
Փիլիլիպե 27, 45, 116, 117, 120, 121
Փոկաս 88
Քրիստափոր 65, 89
Քուպրիդուխտ 36, 37, 45, 119
Քուրդո 29, 125
Օրբելի Հ. 40
Օրբելյաններ 78

Տեղանուններ

Ագարակաձոր 32
Աղիյաման գյուղ 52
Ազատան 43
Ազատա գյուղ (Շիրակ) 126, 128
Ազատ գյուղ (Վայոց ձոր) 32
Ալեներ 340
Ալուչալու գյուղ 54
Ակոռի 32
Աղաբովանաց ծով 55
Աղավնաձոր 88
Անգեղակոթ 85
Աղուերծ 120
Աղստեխի հովիտ 85
Ալվանք 59
Ամադու 71, 77
Անդրկովկաս 18
Անի 5, 9, 35, 40, 49, 63-65, 67, 68, 70, 85, 108, 114, 123, 126
Անմեռ գյուղ 51, 114
Առփա գյուղ 34, 75

Աշնակ 75, 109
Աշոցք 33
Աշտարակ 39, 64, 76
Ավան 39
Ատրպատական 57
Ասմանէս (հողատարածք) 126
Արագեճ (Արագե՞ղ) 126
Արաստամուխ 45
Արատես 54
Արծիվ գյուղ 27, 116
Արծվանիստ 51
Արծուկատար 117
Արմինիա 59
Արջուհիճ 63, 66
Արտաբոյն գյուղ 77
Արցախ 22, 66
Արուճ 39, 69, 108, 124,
Արուքս 33, 118
Արփա 58
Աւել գյուղ 32
Բագարան 34, 48, 49, 126
Բագնայր 34, 48, 49, 64, 70, 71
Բաղք գավառ 33, 37, 118, 119
Բեխ 33, 118
Բեշքենակապ 124
Բերդկաներեչ 27, 117
Բյուրական 69
Գանձասար 62
Գառնի 114
Գարդ գյուղ 58
Գարդման 59
Գաւակ 117
Գաւար 69

Դեղարքունիք 37, 49, 57, 67, 73, 112
Գեղվաձորի հովիտ 58
Գետամնջ 53, 55, 60
Գետավանաց ծով 53, 55
Գետիկ 49
Գլաձոր 16
Գլիձոր 42, 43, 51
Գողխ 126
Գողթն 67
Գորիս 31, 73
Դարատափ 32
Դարպաս 81
Դեղձանագետ 114
Դողս 43
Դսեղ 80, 82, 86
Դվին 57
Եղեգնաձոր 45, 87
Եղեգիս 64, 74, 114
Եղվարդ 92
Երեմ, գյուղ 111
Երզնկա 126
Երևան 69, 71, 114, 124
Թեղուտ 76
Լոռի 21
Լորաձոր 117, 119
Խժկունք 64, 71
Խոտ 32
Խովտո (Խոտո) հողատարածք 32, 35
Խուզած Մահմուդ (կալվածք «Կարուց երկրում») 123
Խուստուփ 67
Ճմակ (այգի) 124

Կաթիկ 114
Կապան 31, 33, 58
Կապրուց (կալված) 123
Կարբի 59, 125, 126
Կարձական ավան 34
Կարուց երկիր 123
Կավարտ 118
Կթանոց Ստորին 1, 53, 54, 55, 60
Կշամատուկ 118
Կոթ 32, 52, 114
Կոթաքար 51, 52, 53, 54, 56, 61
Կողք գյուղ 6, 75
Կոշ 69, 124
Կովսական գավառ 30, 31, 118-34
Հագարաշեն գյուղ 33
Հալիձոր գյուղ 31, 67
Հաղարծին 32, 34
Հաղբատ 34
Հայաստան 6, 8, 12, 13, 15, 20-22, 35, 36, 40, 57-59, 62, 66, 78, 81, 94, 97
Հառիճ 4
Հարժիս գյուղ 73, 117
Հոռոմայր 47, 49, 71
Հոռոմոս 34, 49
Չկնարած (Բագարչայ) 67
Մաճ (այժմ՝ կիսավեր գյուղատեղի Տանձավեր գյուղի մոտ) 36, 119
Մարմաշեն 43, 49, 70, 126, 127
Մարմետ 128
Մարտունի 51
Մեղրու շրջան 34
Մճռակաձոր 86
Մշակունենց հողատարածք 123

Մոլորվա 93
 Մրեն 36, 48, 40, 44
 Յուբականիտո 120
 Նախիջևան 35
 Ներքին Ուլգյուր 85
 Նորաշինիկ 31, 44
 Նորատուս 49, 67
 Շաղատ գյուղ 30, 49
 Շավառնահոլ 51, 52, 53, 54, 55, 60, 61
 Շիրակ 77
 Շիրակավան 47
 Պորտանգ 126
 Չվա /Չուա/ 33, 48
 Ռուսիա, Ռուսաստան 72, 92
 Սագոտն (կալվածք) 124
 Սահառունի գյուղ 75
 Սանահին 34
 Սառնաքար 117
 Սելիմի (Մուլենա) լեռնանցք 73
 Սիսիան 49, 58
 Սյունիք 17, 22, 31, 37, 49, 56, 63, 96, 112
 Սողից գավառ 34
 Սրկղոնք 68
 Մուլենա (կարավանատուն) 123
 Սևանա ծով 53
 Սևաջուր 117
 Վահանավանք 67
 Վահրամագեղ 47
 Վաղաւեր գյուղ 121, 122
 Վայոց Ձոր 31, 73, 74, 77, 85, 86, 95
 Վանաց ձոր 117
 Վանեվան 49, 51, 54, 55, 57, 60, 61, 86, 112, 113
 Վասպուրական 22, 56
 Վարդանաթաղ 115
 Վարդանայ մարզ (հողատարածք) 117
 Վեդի 32
 Վժան 126
 Վրաստան 21
 Տաթև գյուղ 28, 30, 45, 96, 97
 Տայք 37
 Տաշտակերտ 121, 122
 Տիգրանասար 67
 Տիրաշեն 44, 128
 Յաղաց քար 68, 74
 Յամաք ծով, կալվածք 123
 Յաքուտ 67
 Քանաքեռ 68
 Քաշունիք 30
 Քաջարան 58
 Քասախ 59
 Քարարտ (հողատարածք) 123
 Քարկոփ 45
 Ուկրաինա 93
 Ույծ 30
 Օշական 34, 75, 124, 125, 126

Առն Ազատի Սարգսյան

**Հայաստանի նվիրատվական արձանագրությունները
(9-14-րդ դարեր)**

ЛЕВОН АЗАТОВИЧ САРГСЯН

**Дарственные надписи Армении
(9-14 вв.)**

ԷԴԻՏ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Ջուլիանյան 12.3
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am